

De kleren van Adam en Eva

Het belang van kunst in een theologieopleiding

LECTORAAT DIDACTIEK EN INHOUD VAN DE KUNSTVAKKEN

ZWOLLE, 2015

Harbert Booij

Colofon

De kleren van Adam en Eva

Het belang van kunst in een theologieopleiding

Harbert Booij

Dit is een uitgave van Christelijke Hogeschool Windesheim. Niets van deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt worden zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

September 2015

De kleren van Adam en Eva

Het belang van kunst in een theologieopleiding

Harbert Booij

Lectoraat Didactiek en Inhoud van de Kunstvakken

september 2015

Kunstenaar Herman de Vries in een interview met Cees de Boer¹ op diens vraag of kunst een model van vrijheid is:

‘kunst is het domein van vrijheid! het is een van de zeer weinige gebieden in onze maatschappij dat niet gedefinieerd is, niet genormeerd. het domein van de kunst is de laatste tientallen jaren zelfs vrijer dan ooit, kunstenaars doen de stomste en verschrikkelijkste dingen, soms onverantwoordelijke dingen, maar het is kunst, je kunt het doen en daaraan zien dat het vrij is. een ieder heeft het recht en zelfs de plicht om te doen wat hij wil. de enige grens is dat je anderen niet beschadigt.’

¹ Cees de Boer, Herman de Vries – Overal stroomt mijn oog, uitg de kunst, zwolle, isbn 9789462630024, pag.46, weglaten van hoofdletters volgens citaat en volgens taalopvatting van herman de vries

Inhoudsopgave

Inleiding - Verbeelding en theologie	7
Het geloof moet verbeeld worden - interview met Eduard Groen	17
Kunst haalt mij uit mijn comfortzone - interview met Joke Bruinsma-De Beer	37
Op zoek naar heilzame verwarring - interview met Jojanne Kemman	55
Tussen mijn ogen en de wereld - een theologieopleiding die leeft van verbeelding	73
Kunst in kerk, theologieopleiding en westerse samenleving - slotessay	81
Literatuurlijst	93
Bronvermelding	95

Inleiding

Wat betekenen kunst en verbeelding voor een theologieopleiding? Daar gaat dit boekje over. Centraal staan drie interviews met docenten van de opleiding Theologie en Levensbeschouwing van Windesheim. Hierin wordt duidelijk hoe zij zich tot het onderwerp verhouden, ieder echt op een eigen manier, gekleurd door biografische en theologische ontwikkeling. Daaraan vooraf gaat deze inleiding over verbeelding en theologie en na de interviews volgt een reflectie op de drie interviews en een slotessay over theologie en beeldende kunst.

Verbeelding en theologie

Er is al veel geschreven over de relatie tussen kunst en theologie. Op de achtergrond speelde dan het grotere veld van de verbeelding in de theologie mee, zeker sinds de tweede helft van de vorige eeuw. Er was een herbezinning nodig nadat de Tweede Wereldoorlog ervaren werd als een triest eindpunt van een al eerder vrijwel uitgeputte christelijke kunst. In de kerkbouw werd een radicaal nieuw begin gemaakt met de kerk van Ronchamp door Le Corbusier, en veelal niet-kerkelijke kunstenaars kregen opdrachten voor een geheel nieuwe inbreng van beeldende accentuering van kerken, in het bijzonder in Duitsland waar zoveel hersteld moest worden. Internationaal was met name theoloog Paul Tillich van invloed met zijn aandacht voor kunst en cultuur. In Nederland was de Van der Leeuwstichting een belangrijke promotor voor alle esthetische aspecten van kerkbouw en liturgie en voor aandacht door kerk en theologie voor met name de eigentijdse kunst. Theologen als Van der Leeuw, Overbosch, W. Barnard, Blankesteyn, Hoenderdaal, Steensma en de eerste studie-leider van de theologieopleiding van Windesheim Alfred Bronswijk waren daarin daadkrachtig en invloedrijk. Aan de theologieopleiding van Hogeschool Inholland maakte Ossewaarde zich sterk voor kunst. Tegenwoordig zetten theologen als Brinkman, Stoker, Goud, Spijkerboer en M. Barnard zich hiervoor in. Ik ben uiteraard niet volledig in deze opsomming.

Ik ken echter geen speciale studie waarin nagedacht wordt over de rol en betekenis van verbeelding in brede zin en beeldende kunst in het bijzonder binnen een opleiding voor theologie, of het nu aan de universiteit is of in het hoger beroepsonderwijs. Dat is de kern van dit boekje, al wordt het omgeven met algemenere beschouwingen.

Kunst als injectie voor opleiding

De aanleiding voor dit boekje was de vraag in 2013 van Windesheimlectoren André Mulder en Jeroen Lutters en toenmalig studie-leider theologie Peter de Haan, of kunst een vernieuwende injectie kon betekenen voor de opleiding Theologie en Levensbeschouwing van Windesheim, met name in didactisch opzicht. Mij werd dat onderzoek toevertrouwd en we spraken af dat ik drie willekeurige docenten zou interviewen om een verdiepend beeld te krijgen. De interviews in dit boekje beschrijven dus niet van tevoren bekend staande *good practises* maar geven een doorsnede van wat zich in het docententeam van de opleiding Theologie en Levensbeschouwing voordoet over het gebruik van kunst in colleges, opdrachten en stagetaken. De keuze voor de drie docenten werd 'blind' gemaakt door Peter de Haan. Wat in de interviews buiten beschouwing bleef, waren de onderwerpen *bildung*,

cultuur-geschiedenis en relatie met geesteswetenschappen.² De respondenten noemen deze onderwerpen wel eens maar ze zijn bewust geen onderdeel van het onderzoek.

Wat was meer inhoudelijk de reden voor dit onderzoek bij de drie genoemde initiators? Ik heb de indruk dat de behoefte voortkwam uit enerzijds het vage gevoel dat, nadat in vroegere tijden van het hbo-theologieonderwijs vrij veel expliciete aandacht was gegeven aan de geschiedenis van de kerkelijke kunst, aan de christelijke iconografie, aan eigentijdse al dan niet christelijke kunst en literatuur, aan museumexcursies enzovoort, dit langzamerhand, onder invloed van de omwenteling richting competentiegericht onderwijs, uit het zicht was verdwenen, vooral in de deeltijdopleiding - en dat daarmee iets wezenlijks en inhoudelijks teloor dreigde te gaan. Een theologieopleiding kan in de meeste vakken expliciet een zekere plaats geven aan kunst. Een mogelijk probleem is dat dit in botsing komt met meetbare toetsbaarheid en met het profiel van een docent die opleidt voor concreet waarneembare competenties.

In didactisch opzicht leeft verder het inzicht dat we in een tijd terecht zijn gekomen waarin teksten, colleges en communicatie steeds meer vragen om beeld, van wat voor aard dan ook. Goede kunst kan daarin leidend zijn en gevoel voor kwaliteit van beeld versterken. Het lijkt goed voor het theologieonderwijs te zijn om meer met beeldende en visuele middelen te werken en ook studenten te leren dat te doen in hun eigen activiteiten als theoloog-in-spe. Meer inhoudelijk heerst er in de opleiding een intuïtie dat juist deze tijd om grote gevoeligheid vraagt op een breed cultureel terrein, waar de exclusieve gerichtheid op de kerk aan urgentie of mogelijkheden afneemt, en dat het hermeneutisch vermogen gevoed wordt door bewuste aandacht voor allerlei culturele uitingen van heden en verleden.

Het godsdienstig leven dreigt in Nederland en in Europa iets wezenlijks te verliezen, namelijk de verbeelding. De specifieke verbeelding van een godsdienst komt tot uiting in het mythische, in verhalen, rituelen en symbolen, in de sacraliteit van liturgie en kerkbouw, in de gewijheid waarmee aan kernmomenten van het leven vorm gegeven wordt. Beeldende kunst en architectuur speelden en spelen daarin een zeer belangrijke rol, en in hecht verband daarmee ook de dans of de geordende beweging en muziek en zang. Godsdienst leerde mensen gevoel voor het symbolische. Met het verdwijnen van traditionele kerkelijke instituten en gemeenschappen, dreigt deze religieuze cultuurlaag teloor te gaan. De pijn daarom moet genomen worden als het slechts om nostalgie gaat. Maar als het inzicht leeft dat iets wezenlijks van de mens op het spel staat en er slechts een oppervlakkigheid van betekenisgeving overblijft, dan heeft een theologieopleiding alle reden zich hier intens mee te verhouden.

Het belang van beeld in een theologieopleiding

Uit de drie interviews blijkt bij alle drie theologen de overtuiging te leven dat er reden is om kunst in de opleiding en zeker ook in het eigen vak, of het nu gemeentevorming, pastoraat of godsdienst-pedagogiek is, mee te nemen als wezenlijk onderdeel van het basisconcept van het betreffende vak, zij het in ietwat verschillende mate. Bij alle drie blijkt ook echt het verlangen te leven om juist vanwege hun vak en hun passie voor de theologie zich verder persoonlijk te verdiepen in beeldende kunst of breder in de beeldtaal van onze tijd en dat in

² In het verlengde van dit onderzoek naar de rol en betekenis van kunst in de theologieopleiding ligt ook de vraag welke aandacht de opleiding eigenlijk besteedt aan de cultuur in zijn algemeenheid en wat theologie daarmee van doen heeft. In de dagopleiding komt dit enigszins aan de orde, maar dat gebeurt tot nog toe vrijwel zonder onderliggende expliciete curriculumverantwoording en zonder theoretische beschouwingen voor de studenten zelf.

te zetten in hun onderwijspraktijk. Dit gaat verder dan alleen interesse voor kunst maar is duidelijk ingebed in de overtuiging dat verbeelding voor een theoloog noodzakelijk is.

Wie theologie doceert kan wel eens ontmoedigd raken over het belang van het vak in de reële samenleving, maar zal zich daar niet bij neerleggen. Veel mensen hebben wel behoefte aan religie, aan de kerk soms, aan Bijbelse verhalen als wegwijzers, aan duiding en bestaansverheldering vanuit de christelijke traditie. En wie weet hoeveel mensen zich alsnog willen laten raken door de Bijbelse boodschap. Ook in die motivatie van deze docenten zit op zich al veel verbeelding. Ik denk dat verbeelding altijd te maken heeft met het verlangen deel uit te maken van een betekenisvol geheel. Dit geldt voor de pastor en de godsdienstleraar, evengoed als voor de pastoraal, de catechisant of de leerling en niet in de laatste plaats voor de docent van een theologieopleiding.

Wat is verbeelding?

Verbeelding kan gedefinieerd worden als het vermogen zich een andere werkelijkheid voor te stellen dan de voorhanden zijnde realiteit. Dat begint al bij een jochie van drie dat in staat is zich voor te stellen waar zijn ouders zijn terwijl hij in peuterzaal speelt. En het wordt als in een apotheose verbeeld in Plato's onovertroffen allegorie van de grot, waarin hij laat zien hoe de mens een omkeringsproces kan doormaken van naïeve kennis naar meer begrip voor de herkomst van de kennis tot uiteindelijk het zicht op de verblindende waarheid. Het beeld van de grot van Plato is interessant in het geheel van het doordenken van de vraag wat verbeelding is en welke taak het onderwijs daarin heeft. Het beeld lijkt in eerste instantie kritisch te zijn ten opzichte van verbeelding. De mensen in de grot zien niet wat ze zien maar wat ze menen te zien. Ze hebben niet in de gaten dat het slechts een projectie is. Ze moeten daarvan bevrijd worden om de hogere werkelijkheid, de werkelijkere werkelijkheid te ontdekken. Dat vraagt een losmaken van de ketenen en een omkering, een zich ontworstelen aan de duisternis van de grot. De vraag is of in dat omkeringsproces verbeelding als een rem of een uitdaging is te ontwaren en hoe dat pedagogisch en didactisch in te zetten is. Een twintigste-eeuwse opvatting van kunst is dat het niet om imitatie gaat maar om het laten zien van een 'andere werkelijkheid' (Kandinsky, Paul Klee e.a.). Het verhaal van de grot past echter ook in de kritiek van Ayn Rand, Theodor Adorno en Hannah Arendt op bepaalde vormen van kunst en architectuur: onecht, onwaarachtig, zwaar leunend op de prestaties van anderen of louter gericht op vermaak die mensen dom en passief houdt. In Bijbelse termen kan verbeelding het meest kernachtig verwoord gezien worden in de bede 'Uw koninkrijk kome' waarin de verwachting van een andere samenleving, een andere schepping geproclameerd wordt, waar het kwaad, het onrecht en de liefdeloosheid niet meer heerst.

Verbeelding kan verbonden worden met een cluster van andere begrippen zoals kunst, fantasie, creativiteit, voorstelling, inleving, expressie, associatie, affectiviteit, intuïtie, ervaring, scherpzinnigheid en zelfs oefening. Het heeft ook te maken met vaardigheden en met persoonlijkheid. Verbeelding kan ook omschreven als: voor wat je opvalt in het leven een bijzondere vorm vinden om het zichtbaar te maken. In dit onderzoek wordt het begrip vooral verbonden met beeldende kunst, maar in de interviews wordt dat onderzocht in een breder kader van ieders levensbeschouwing, levenservaring en leservaring. Verbeelding heeft soms ook juist te maken met bijzondere ervaring, de unieke ervaring. Verbeelding groeit grotendeels onbewust terwijl je er juist niet over nadent of als een onderstroom die onzichtbaar meewerkt en plotseling boven komt drijven.

WAT IS KUNST?

Een schier onmogelijke vraag, maar in een boekje als dit wil ik er toch iets over zeggen, al zal ik het een andere keer weer anders formuleren. Voor mij is iets kunst als het werk:

- * iets van de werkelijkheid op een bijzondere manier laat zien;
- * een expliciete of impliciete symboolwaarde heeft, dus naar meer verwijst dan alleen naar zichzelf. Je moet er dus meer betekenis aan kunnen geven dan het beeld op zich voorstelt; esthetisch treft;
- * je iets leert over de werkelijkheid, over je eigen leven, op een manier die je niet op een andere manier zo kunt leren;
- * je er iets uit laat aflezen / aan afzien / van 'afleren': een tijdsbeeld, een levensbeschouwing, een overtuiging, een wereldbeeld;
- * de kunstenaar een eigen verhaal vertelt, een eigen beschouwing geeft;
- * dus authentiek is en voldoende uniek;
- * kwaliteit heeft
(Wat is kwaliteit? Dit wordt bepaald door een mix van vormkracht, vorm-originaliteit, materiaalbeheersing, vakmanschap, ideevorming, fantasie, spanning, intensiteit, zinvol en passend deel van groter geheel of oeuvre - en van dat alles steeds het hoogst denkbare.)
- * **zich toch ook niet laat vangen in dit soort criteria**

Overwegingen over verbeelding

Over het begrip verbeelding geef ik hieronder enige overwegingen die in directe relatie staan tot theologie.

Verbeelding van wat zou kunnen zijn

Vonne van der Meer schrijft³ dat het haar opvalt dat in de moderne eigentijdse roman vrijwel geen aandacht voor geloof is, afgezien van schrijvers die zich van het geloof afkeren of schrijven over geloof als iets wat afgedaan heeft. 'Die plek in het veld van menselijke mogelijkheden wordt door zo weinigen bezocht en beschreven.' Zij vraagt zich af waarom nu juist dit aspect van het leven in de roman niet aan bod komt en zij betreurt dat. Ze verlangt naar verhalen die 'nu eens niet over het afscheid van God gaan, maar over een toenadering, hoe schuchter ook.' Hiermee raakt Vonne van der Meer een punt dat ook voor de bezinning op de relatie van theologie en verbeelding van belang is. Ook binnen de theologie zijn we (althans in West-Europa?) gewend geraakt aan literatuur en kunst waarin geloven en christendom niet meer meetellen, tenzij in het negatieve of cynische. Een van de vragen voor onze opleiding zou kunnen zijn: Hoe kunnen wij onszelf, onze studenten, en vervolgens de leerlingen, catechisanten, pastورانten, kerkleden, cliënten en geïnteresseerden stimuleren tot een proces van positieve verbeelding van de ervaring van christelijk geloof (of bij sommige doelgroepen hun eigen godsdienst zoals Islam of Hindoeïsme) of van religieuze ervaringen in het algemeen, of van de mogelijkheden en visioenen die godsdienst biedt. Verbeelding van wat zou kunnen zijn. Verbeelding is méér zien dan er is, een geheel zien waar slechts één aspect, deel of eigenschap zichtbaar of aanwezig is. Geloven is met verbeelding in de werkelijkheid staan, vol vertrouwen dat er een grotere eenheid in de werkelijkheid is dan ik zelf zien kan.

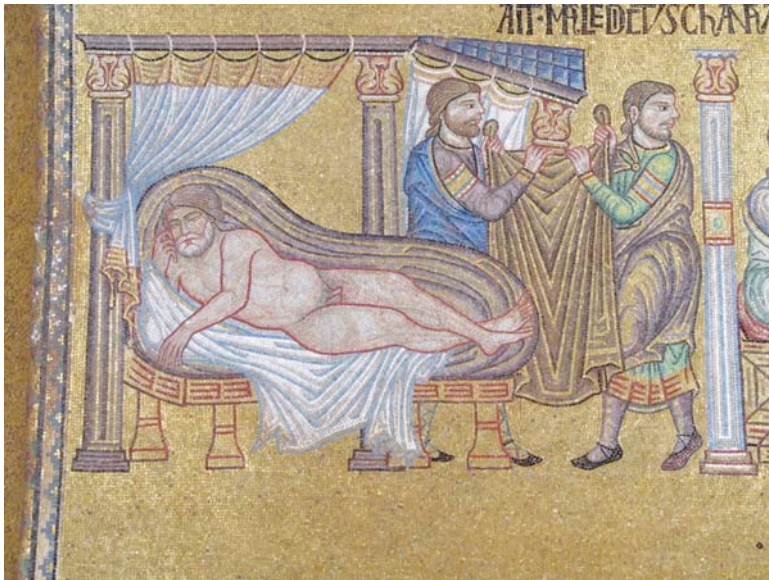
Bemiddeling van verbeelding

In de theologische praktijk kunnen theologen bemiddelaar zijn in de verbeelding, vooral religieuze of existentiële verbeelding hoop ik, soms in de rol van 'de kunstenaar' (iemand die zelf iets origineels produceert) en soms in de rol van de 'galeriehouder' (iemand die laat zien wat anderen aan verbeeldingswerk maken). Leerlingen krijgen in een godsdienstles de indruk dat de docent met verbeelding iets vertelt of toont. Blijkbaar reikt de docent hun dan iets aan dat hun verbeelding prikkelt. De leerlingen waarderen de docent omdat hij hen weet te raken met iets waar zij zelf niet zo gemakkelijk mee in aanraking zouden komen. Deze bemiddeling van verbeelding is denk ik vaak een zaak van kennis. De docent heeft net als de galeriehouder een veel breder overzicht van het aanbod (van bijvoorbeeld teksten, liederen en beelden) en kan daaruit een verrassende keuze maken die gericht is op vernieuwing van de ervaring.

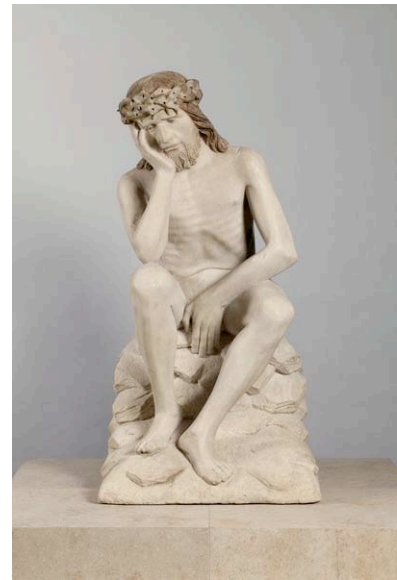
Verbeelding als bekleding van de naakte mens

Bijbelstheologisch zie ik het zo: verbeelding kan gezien worden als een aspect van de genade van God. Verbeelding geeft de mens de mogelijkheid zijn onmiddellijke staat, zijn concrete hier en nu, te overstijgen en te transformeren. Verbeelding kan getypeerd worden als de bekleding van de naakte mens. Dat zien we als Gods scheppingswerk bij Adam en Eva. Wie niet meer in onschuld leeft, heeft verbeelding nodig om het leven humaan te houden. Extra sterk komt dit tot uiting in het verhaal over Noach die door zijn zoon dronken en naakt wordt aangetroffen. Deze komt wat hij zag spottend aan zijn broers vertellen, maar die reageren anders. Zij begrijpen en voorzien welke schaamte hun vader zal overkomen als hij weet dat zijn zonen hem in die toestand hebben waargenomen. Zij nemen daarom een

³ Literair tijdschrift LITER 70, Juli 2013, 'Gedachten over de toekomst van de roman'

Noach en zijn zonen. Mozaïek in de Basiliek van San Marco, Venetië

Christus op de koude steen, (ca 1510),
Museum Catharijneconvent

kleed en lopen achterwaarts naar de plek waar hun vader ligt, zodat zij hem niet zien maar wel het kleed over hem kunnen spreiden. Schaamte en begrip voor schaamte. Schaamte treedt op als je je door de ander doorzien weet in iets wat je niet prijs had willen geven, niet 'bloot had willen geven'. Schaamte is een vorm van verbeelding: je ziet voor je hoe de ander je nu ziet. Andersom zijn het Noachs zonen die de verbeelding hebben wat de schaamte voor hun vader betekent en zij handelen vanuit die verbeelding. Dieren kennen geen schaamte. Een Bijbels tegenbeeld is dat van Christus die vóór zijn kruisiging ontkleed wordt. Hij wordt daarmee in de ogen van de schenders teruggebracht tot een lijf, tot natuur, tot het dierlijke aspect van de mens. Zijn bekleding is hem ontnomen. Zo'n mens heeft geen toekomst meer. De soldaten laten zien dat ze in zo'n vent niks zien. Hij spreekt niet tot hun verbeelding omdat zij een heel andere verbeelding hebben, niet gericht op een vernieuwing van de werkelijkheid, 'het rijk van God', maar slechts gericht op de realiteit van de machtsverhoudingen.

Verbeelding versus het kwaad

Verbeelding wordt vaak aangestuurd door fascinatie voor iets in het leven dat schokt. Zo lezen we in de Talmud⁴: 'Abba bar Benjamin zegt: als het oog de mogelijkheid had om alle demonen (kwade invloeden) die om hem heen staan te zien, dan zou geen enkel schepsel op zijn benen kunnen blijven staan wegens die demonen (= wegens de slechte invloeden om de mens heen).' Ik lees hierin de gedachte dat we gelukkig niet alles om ons heen zien wat er wel is, in het bijzonder aan kwaad, slechtheid en gevaar. Zelfs van onszelf zien we niet alles wat zich in ons roert en ons aandrijft. Indrukwekkend komen we voorbeelden hiervan tegen in onder andere de Bijbelverhalen over David. Denk aan de relaties van David met koning Saul, met zijn zoon Absalom en andere.

De rol van verbeelding in educatie

Filosoof Renée van Riessen schrijft⁵ dat het volgens de psychotherapeut Laing ooit de taak was van onderwijzers en opvoeders om kinderen in contact te brengen met werkelijke

⁴ Uit de Talmud. Tractaat Zegenspreuken, hoofdstuk 1, pag.82

⁵ Renée van Riessen - De ziel opnieuw, pag.26

ondervindingen, ervaringen die een transcendentiekarakter hebben. Laing constateerde zo'n veertig jaar geleden dat de onderwijssystemen deze taak juist ontweken. *'De werkelijkheid werd in onderwijs en opvoeding direct in gereduceerde vorm aangeboden. Als gevolg daarvan zag Laing dat de nieuwe generatie het contact met haar innerlijk kwijtraakte, wat in zijn ogen leidde tot een geleidelijk verlies van ziel.'*

Wanneer wij in de theologieopleiding vragen of kunst een grotere rol in de opleiding zou kunnen of zelfs moeten spelen, ligt hieraan een soortgelijke inschatting als die van Laing ten grondslag. We vermoeden dat in kunst iets opgeslagen ligt van transcendente levenservaring en van de mogelijkheid om die bij anderen op te roepen, wat we in de meer cognitief georganiseerde theologieopleiding moeilijk weten te realiseren.

Van Riessen concludeert naar aanleiding van Levinas en Kierkegaard dat alleen het vreemde mij iets kan leren. Ik leer niet door op te diepen wat al in mij is, maar ik leer door confrontatie met wat buiten mij is. *'Alleen de vreemde stem in de dialoog kan richting geven aan het innerlijk, dat anders alleen met zijn eigen beelden of variaties daarop wordt geconfronteerd. En alleen de ander kan op die manier absoluut vreemd zijn, en werkelijk vrij ten opzichte van mij.'* (p77) *'Transcendentie, de relatie tot een vreemde Ander die zich buiten de lichtkring van de subjectieve innerlijkheid bevindt, geeft aan de innerlijkheid een radicale verdieping.'* (p78)

We kunnen deze visie in het bijzonder toepassen als we willen uitleggen waarom we in theologieonderwijs gebruik maken van beeldende kunst. Beelden van anderen confronteren ons heel concreet met het gegeven dat het niet onze eigen beelden zijn. Ik heb in het leven mij te verstaan tot beelden die ik zelf niet gemaakt heb, vaak niet had kunnen maken, soms wel had willen. Steeds roept het vreemde beeld mij op om me ermee te verstaan en het te interpreteren en het een plek te geven in mijn wereldbeschouwing.

Elke docent in welk onderwijs dan ook werkt met verbeelding. Men maakt bijvoorbeeld een lesplan of verdiept zich in de beginsituatie van de leerlingen of onderzoekt welk eindniveau haalbaar is voor een bepaalde leerling. Maar niet elke docent is een even verrassend en effectief voorbeeld van leven en doceren met en vanuit verbeelding. Een 'saaie' docent kan echter heel goed veel beter weten waar hij aan werkt en veel beter op de hoogte zijn van het vak en zelfs van de studenten of leerlingen, dan de 'flitsende', 'spectaculaire' of 'populaire' docent. Ware verbeelding komt voort uit kennis, ervaring en innerlijke overtuiging, zowel ten aanzien van het eigen vak als van het volle leven. Ware verbeelding kan geheel los staan van kennis en ervaring met beeldende kunst of andere kunsten. Maar beeldende kunst kan wel een enorme stimulans geven, juist omdat er zo sterk aan te ervaren is wat een geluk er van verbeelding uitgaat. Door kunst leren mensen genieten van het leven.

Verbeelding leidt tot handelen

Verbeelding is ook handelen: projecten opzetten en die uitvoeren en daarmee uiting geven aan je betrokkenheid bij iets uit de samenleving, nu of vroeger, en je fantasie daarbij. Dat kan dus een symposium over onderwijs zijn maar ook een tentoonstelling over middeleeuwse fresco's in Groningse kerkjes of een vakantiekamp voor buurtkinderen. Verbeelding heeft dus met fascinatie en onderzoek te maken. Verbeelding staat niet los van de realiteit. Dat zou tot de stelling kunnen leiden: de verbeelding van theologen staat in nauwe relatie tot hun inzet om zich in de werkelijkheid te verdiepen en zich ermee te identificeren. Het is de vraag wat dan die relatie is. Ik geloof in de kracht van Bijbelverhalen, maar in de verwerking ervan door studenten - voor mij is dat speciaal in het vak homiletiek - zie ik toch vaak een te geringe verbinding met de eigen existentie via kernwoorden als

verraad, verlies, verleiding, woede, haat, verwarring, schaamte, ziekte, verslaving, tijdsverspilling, vergankelijkheid, verdriet, volwassen worden of bejaard, economische uitholling van samenleving en cultuur, vriendschap, seksualiteit, dood van ouders, geboorte van kleinkinderen, schuld, erfelijkheid, melancholie, verveling, besluiteloosheid, werkdrift, ambitie, irritatie, vermoeidheid, zinloosheid, gespannenheid, misdaad, bedrog, lust, Ik vermoed dat studenten veel meer van daaruit zouden kunnen leren werken en dan ook meer kracht, eigenheid en diepgang bereiken.

Professionele verbeelding

Verbeelding vraagt actie. Professionele verbeelding kenmerkt zich door doelgerichtheid, afbakening van het veld, definiëring van de eigen taakopvatting en de eigen mogelijkheden, een concept over hetgeen geproduceerd wil worden, een concept over het eigen vakmanschap en eventueel iets van kunstenaarschap, en een zekere mate van filosofische basis waarin gereflecteerd wordt over de betekenis en het doel van het verbeeldend handelen.

Professionele verbeelding is streng tegenover toevallige verbeelding en impulsen die niet ter zake doen. Mensen zouden als ze eeuwig leven hadden op veel meer terreinen creatief en verbeeldend kunnen zijn dan in werkelijkheid mogelijk is. Daarom moeten er keuzes gemaakt worden, wil er werkelijk iets bijzonders ontstaan. Desondanks zijn er toch mensen met het 'kunstenaarschap in hun ziel' die zichzelf een soort vakantie van hun professionele beperking van hun verbeelding toestaan. Dat hebben ze nodig. Bovendien kan het altijd zo zijn dat een bijzondere impuls, feitelijk niet passend in het verworven concept van professionele verbeelding, toch van grotere kracht blijkt te zijn. Dan moet het concept daarop aangepast worden of bewust tijdelijk terzijde gelegd. Wie met verbeelding wil leven en werken moet protocol, agenda en technisch standaardprocedé kunnen doorbreken en openstaan voor toeval en impuls. Voor de professional geldt deze regel binnen de grenzen van zijn speelveld maar wel met het opzoeken van de grenzen ervan en soms 'proefoverschrijdingen' die uiteindelijk het speelveld gerechtvaardigd kunnen vergroten.

Professionele verbeelding is ook een eigenschap voor alle praktische werkvelden van de theologieopleiding. Studenten leren doelgericht en regelmatig gereflecteerd werken, met een vakopvatting en met systemen, en kunnen juist daardoor met verbeelding een gesprek voeren met pastoraal, cliënt of leerling, of de kerkelijke gemeente in nieuwe gemeentevormen voorgaan. Zij weten dat zij slechts iets goeds kunnen bereiken als ze niet alles tegelijk en niet van allerlei door en naast elkaar willen bereiken, maar weloverwogen op basis van prioriteiten aan verandering werken.

Verbeelding en hermeneutiek

De kern van alle theologisch werk is hermeneutisch. Verbeelden en hermeneutiek zijn zeer verwante begrippen. Verbeelden is een vorm van vertalen. Iets uit de werkelijkheid wordt geïnterpreteerd en in een nieuwe vorm gerepresenteerd. Dat is altijd een proces van veranderen en 'geweld aan doen'. Toch kan het niet anders en hoeft het niet als negatief bestempeld te worden, in tegendeel: wie goed vertaalt verrijkt het leven, verrijkt de communicatie, het contact met elkaar en bovendien de visie op de werkelijkheid. Wie met verbeelding reageert op het verhaal van een ander werkt aan bestaansverheldering van die ander en vermoedelijk ook van zichzelf. Hermeneutiek is ondenkbaar zonder verbeelding - sterker nog het is vrijwel een tautologie.

Over het specifieke belang van beeldende kunst schrijf ik aan het eind van dit boekje nog een hoofdstuk. Hier stel ik al vast dat een theoloog zonder verbeelding niet veel kan betekenen in zijn werk. Gelukkig zijn er veel theologen in Nederland die dat beseffen. Het inzicht alleen is echter voor een theologieopleiding niet voldoende. Het moet ook handen en voeten krijgen in het curriculum. Het beschouwen van beeldende kunst levert daarvoor een specifieke kijk op de (geloofs)verbeelding door de eeuwen heen. Het rustig en ordelijk bekijken van kunst levert ook een paradigma voor waarneming van welk gegeven of welke situatie dan ook, of het nu een groep leerlingen, een pastoraal, een Bijbeltekst of een doopvont is. Sommige theologen komen door de vonk die overspringt ook zelf tot bijzondere creatieve en kunstzinnige uitingen van hun geloofsvisie, in beeld, woord, muziek, drama of dans.

Ik sluit deze inleiding af met een gedicht van Gerrit Achterberg⁶, dat veel korter zegt waar het om gaat dan al die woorden waarmee ik elk aspect van het onderwerp probeer recht te doen.

WINDMORGEN

Windmorgen, gij beweegt in mij
met bomen de vergetelheid;
het dwalend woord raakt aangeroerd,
eeuwig bereid
te vinden wat het toebehoort,
gelijk een kind, de moeder kwijt,
zoekt met de ganse zekerheid
van vinden, tegelijkertijd
verloren en verblijd.

Dank

Rest mij mijn dank uit te spreken aan Joanne Kemman, Joke Bruinsma-de Beer en Eduard Groen voor de tijd die zij offerden voor het interview, het nalezen van zowel de integrale tekst van hun interview als de uiteindelijke geconcentreerde vorm daarvan en hun bereidheid om wat zij mij toevertrouwden, ook als openbare publicatie te accepteren.

Lector Jeroen Lutters dank ik voor zijn verrassende en creatieve begeleiding op enkele kernmomenten in het onderzoeksproces. Ik hoop dat ik met dit onderzoek ook bijdraag aan zijn brede missie in het hbo om van kunst een leerervaring te maken, het zogenoemde Art Based Learning.

Fennanda Verweij dank ik voor haar goede redactionele werk.

Harbert Booij
september 2015

⁶ Gerrit Achterberg, Verzamelde gedichten, uitg. Querido 1963, pag.336

Eduard Groen

Het geloof moet verbeeld worden

Interview met Eduard Groen

Eduard Groen is docent Agogische vakken en Praktische theologie aan de opleiding Theologie en Levensbeschouwing van Windesheim. Eduard formuleert uitermate zorgvuldig. Breekt zinnen zelden af. Klinkt overtuigd. Die beslistheid klinkt ook regelmatig door in een kort 'Ja' of 'Nee'. Spreekt helder. Is trots op zijn loopbaan. Hij werd geboren in 1959 in Hoogkerk. Studeerde Theologie aan de Universiteit van Utrecht. Hij is baptistenpredikant en gaat een enkele keer nog voor in een kerkdienst. Zijn carrière startte met een student-assistentenschap in de pastorale theologie, waartoe ook het lesgeven in dat vak behoorde. Hij werd in 1989 directeur van het Nederlands Bijbel Instituut (NBI). Gaf daar les in conflicthantering, omgangskunde ('had je toen nog') en uiteindelijk sociologie. Ook andere vakken passeerden tijdelijk de revue, zoals Theologie van het Nieuwe Testament. Na enige jaren vertrok hij als manager naar een welzijnsinstelling om het leven in de samenleving meer te ervaren. Na verloop van jaren ging hij toch weer lesgeven bij het NBI en vervolgens werd hij docent aan de gefuseerde opleiding NBI-Windesheim.

Kun je jouw theologische ontwikkeling en huidige positie aangeven?

Het vak Waarnemen en analyseren vul ik in met 'Wat zijn er voor ontwikkelingen in de samenleving en hoe komen die vanuit de geschiedenis naar voren?' en dus 'Hoe neem je dat nu waar en hoe analyseer je en wat betekent dat voor je denkbeelden?' De ontwikkelingen die je ziet in de samenleving of in het leven van mensen - waar komen die in de theologie tot uiting? Praktische theologie onderscheidt zich dan van systematische theologie in de invalshoek waarmee je start, maar beide moeten uiteindelijk ten dienste komen aan de praktijk. Hetzelfde geldt ook voor de Bijbelse theologie. Het is exegese met het oog op het leven van mensen in verbinding met die Bijbelse bronnen. Hermeneutiek staat centraal. Het Nieuwe Testament is normatief. Dan kun je discussiëren over wat dat dan betekent, maar voor mij is teruggaan naar die bron altijd iets wat ik als theoloog wil doen. Ik besef heel goed dat voor een moslim, een 'ietsist' of atheïst de Bijbel geen normerend systeem is. Dat wil ik in mijn lessen nadrukkelijk respecteren. Mijn studenten mogen ook weten dat de Bijbel voor mij wel normerend is, ik schaam me niet voor mijn keuze, die kan ik voor mijzelf ook verantwoorden en linken aan mijn eigen levensloop, maar die hoeven zij niet over te nemen. Dat vond ik altijd wel van belang: de individuele levensloop maakt dat mensen tot bepaalde keuzes zijn gekomen. Dat wil ik dus honoreren en ik wil niet automatisch als een ideaal mijn eigen levensloop voorleggen. In die zin ben ik terughoudend in al te veel te vertellen over mijzelf.

De hele Bijbel is voor mij van belang maar in de traditie waarin ik mij thuis voel, het baptisme, is het Nieuwe Testament meer normatief dan het Oude, de geschiedenis wordt bekeken vanuit Christus. Voor mij speelt daarin een aantal dingen een rol. Ik ben natuurlijk opgegroeid met 'Er is verlossing in Jezus' - dat geloof ik nog steeds. Alleen is die verlossing wel verbreed naar maatschappelijke verlossing. Dat betekent dat termen als 'gerechtigheid' en 'Koninkrijk van God' vragen om een vertaling naar het hier en nu of om het met Schillebeeckx te zeggen: 'Als mensen zeggen dat ze het heil van God ervaren in Jezus, dan vraagt dat ook om ervaringen waarin het heil tastbaar wordt', als tekenen van het heil dat uiteindelijk komt. Een andere belangrijke notie is dat ik er ten diepste van overtuigd ben,

zowel vanuit het idee van de schepping als vanuit het idee van de dood en opstanding van Jezus, dat het leven het uiteindelijk wint van de dood en dat het leven het laatste woord heeft en niet de dood. Het leven in zichzelf is van belang. In de bevrijdingstheologie is sprake van een criterium waarmee je goede theologie kunt ontdekken: bevordert zij leven of brengt zij dood? Het laatste kan niet van de God van het leven zijn. Ik heb dat meerdere malen ook kunnen ervaren in mijn eigen omgeving, dat de levenskracht in de mens er gewoon was. Mijn theologie is existentieel gedragen. Het is niet een cognitief systeem voor mij. Ervaringen die mijn theologie beïnvloed hebben zijn het feit dat ik drie broers kwijt ben, die zijn overleden... Dat heeft mij wel enorm sterk de overtuiging gegeven 'dat is niet het laatste'. Ik heb er nog steeds een heel helder beeld van - toen ik vier was is mijn tweede broer overleden aan leukemie en daar stond ik bij de kist op het podium in die kerk van Hoogkerk en zeg: 'Tot ziens bij Jezus.' Dat is nooit meer weggeweest, dat idee. Een half jaar daarvoor was een ander broertje overleden maar hij is maar heel jong geworden, daar heb ik niet meer echt beelden van.

Voel jij je vooral theoloog of vooral docent?

Dat is geen tegenspraak, tegenstelling of spanning. Ik ben docent, theoloog, gelovige en dat breng ik in. En ik heb het idee dat in mijn docentschap ook de ervaring die ik in het welzijnswerk heb opgedaan en mijn opleidingen daarvoor, allemaal wel bij elkaar komen. Ik merk dat mijn denken zo sterk beïnvloed is door de existentiële levenservaring en door reflectie vanuit systematische theologie en omgekeerd, dat ik daar zo sterk in sta dat ik ook snap dat iemand anders daar een andere weg in heeft afgelegd. Dat dat ook niet erg is. Ik merk dat in de openheid en de veiligheid en de ruimte die het in mijzelf heeft, juist ruimte voor de ander ontstaat. Dat geeft studenten ruimte om op hun manier te groeien.

Je zei net in een tussenzinnetje dat je ook systematische theologie leest. Wat lees je dan?

In de afgelopen jaren, los van Berkhof in mijn studie (leuk om te lezen), ook Den Heijer, Schillebeeckx, McClendon, Grenz.

Wat zoek je in het lezen van die theologie?

Wat ik zoek is systematische reflectie op dat wat mij is overkomen, of dat wat mijn ervaringen zijn. Schillebeeckx grijpt altijd enorm terug naar de Bijbel en ja, daar kan ik echt mee bezig zijn. Ik moet dan ook wel de tijd hebben. Schillebeeckx heb ik gelezen in de bergen in Oostenrijk. Rugzak op, drie weken huttentochten maken en dan ging er één boek mee. Al wandelend kon ik daar op reflecteren. Zo weet ik van een behoorlijk aantal boeken waar ik ze gelezen heb. McClendon heb ik gelezen tijdens fietstochten, een driedelige systematische theologie. Maar ook filosofie zoals Gadamer, Levinas, Nietzsche. Ik ben het niet eens met Nietzsche maar ik vind wel dat ik het gelezen moet hebben.

Hoe typeer je de onderwijs sfeer van onze opleiding gezien vanuit de student?

Wat ik van studenten terughoor, is dat ze zeggen: 'Het is zo sterk competentiegericht geworden dat de onderwijsinhoud eigenlijk een beetje verdwenen is.' En heel veel studenten hebben moeite met de zoveel gevraagde reflectie. Ze hebben ook goede inleidende vakken nodig. Ook de voltijdstudenten vragen bijvoorbeeld: 'Kan er niet gewoon in de propedeuse begonnen worden met een inleiding in de systematische theologie, in plaats van pas in jaar vier?' Wat de meesten heel erg waarderen is de enorme diversiteit en openheid. En er is

betrokkenheid tussen docenten en studenten - interesse in elkaars levensverhaal. Ze leren de onderlinge verschillen ontdekken en ook waarderen. Hun identiteit wordt versterkt door de diversiteit.

Heeft dat te maken met jouw opvatting over hoe een student het beste kan leren?

Dat varieert van student tot student. Bij de een weet ik: 'Ik geef een boek en ga daarna een gesprek aan en kan dan de praktijk inbrengen', tegen een ander moet ik vooral zeggen: 'Nou, maak het eerst maar eens praktisch. Hoe wil je met de situatie omgaan?' Wat ik wel vind is dat studenten uiteindelijk leren in diversiteit. Dat is voor mij echt een absolute overtuiging. De ruimte die ik in mijzelf heb, moet ook in de didactiek naar voren komen. Ook toen ik docent was op het baptistenseminarie was ik degene die rare dingen riep en zei 'Ga daar maar eens over nadenken' en dat schokte sommigen ook wel. Soms ontlopen studenten de confrontatie. Dus ik denk ook wel eens bij studenten: 'Wacht even, nu ontglijp je mij niet.' Of bij bepaalde oefeningen: 'Wat gebeurt er? Waarom wil jij je hier niet over uitspreken?' Ja, dan ben ik wel een beetje een bulterriër die zegt: 'Ook dit is de realiteit dus daar ga je wel mee bezig.' Als iemand bijvoorbeeld zegt: 'Ik heb geen conflict en in mijn omgeving komen geen conflicten voor', dan is dat jammer maar daar kom je bij mij niet mee weg. Ik heb dan wel een missie: 'Als jij een goede beroepsbeoefenaar wilt worden, krijg je te maken met conflicten. Je kunt er nu wel voor weglopen - want dat is wat je doet als je het ontkent, je wilt het niet zien - maar dan loop je later vast en dat gun ik je niet.' Ik wil mensen ook weerbaar genoeg afleveren.

Ik poog voor mijzelf wetenschappelijk te zijn. Dus ook in mijn lessen wil ik wat ik zeg terugvoeren naar op wetenschappelijk verkregen materiaal, statistieken, theorieën, noem maar op. In die zin vind ik ook dat onderwijs cognitief controleerbaar moet zijn, maar dat staat voor mij volstrekt in harmonie en relatie met de ervaringscomponent en dat je sommige dingen die je weet ook niet altijd weet uit natuurwetenschappelijk oogpunt. In die zin heeft Gadamer mij wel beïnvloed, vanuit de esthetiek van onmiddellijk weten. Hij heeft wel iets geopend: er is ook nog zoiets als het weten zelf. Dat mag er ook zijn en dat moet er ook zijn. Ik ben juist deze week nog weer begonnen met Schillebeeckx, in het kader van voorbereiding van een aantal lessen over ervaring en openbaring. Dat is geen tegenstelling. Tegelijk vind ik dat je die ervaring wel deugdelijk moet controleren want anders kom je tot een subjectivisme. Bij ervaring gaat het om algemene ervaring en die moet je met geloofservaring durven te verbinden. Bijvoorbeeld bij het werken met incestslachtoffers word je gevoelig voor taal, ook geloofstaal, en gevoelig voor machtsverhoudingen, ook tussen docent en student, tussen predikant en pastoraal etc. Daar moet op gereflecteerd worden. Wat gebeurt er als ik zo'n verhaal hoor. Wat betekent dit, wat verhaald wordt en gebeurd is, voor opvattingen en denkbeelden, voor misschien ook wel verkeerde vormen van idealisme. Net zo goed als iemand zegt: 'Als je maar tot God bidt, dan komt het wel goed', want wat doe je dan met de gevallen waarin het niet goed gegaan is. Dat soort confrontaties vind ik wel van belang. Als iemand zegt: 'Alles hangt samen en is in harmonie', dan denk ik: 'Ik heb ook nog wel oog voor gebrokenheid.' Het leven heeft ook een bepaalde vorm van ongerijmdheid. In die zin wil ik ook ervaringen in contact brengen met de natuurwetenschappelijke kant van wat er allemaal gebeurt, of de groepsdynamische kant. Het gaat mij om het leggen van verbindingen in dialoog en dat wil niet zeggen dat je altijd tot een mooi eensluidend harmonieus antwoord komt. Ik heb liever dat ik daarover ook in mijzelf soms spanning ervaar dan dat ik de confrontatie uit de weg ga. Er is een soort heen en weer-toetsing tussen ervaring en geloofsopvatting. Wat ik in het begin zei: mijn levensloop heeft ook sterke invloed op de accenten die ik leg in mijn geloof.

En doet de opleiding deze toetsing ook met studenten?

Ik poog dat wel te doen ja. En in een vak als Identiteit en Professionaliteit doe ik het zeker. Maar we doen dat niet samen en niet expliciet. Ik zie ook docenten die zeggen: 'Ik doe er niet toe; dit is de informatie, klaar.' En dan zie ik het dus niet gebeuren, nee. Ik zou wel willen dat alle docenten met huid en haar in de opleiding gaan zitten. Misschien dat dat ook niet goed is hoor. Als studenten vier jaar regelmatig les gehad hebben van een docent en daarna geen flauw idee hebben van wat die vindt, doet, beleeft en ervaart... dan denk ik: 'Dan is er ook geen relatie.' In relatie staan tot studenten is voor mij wel het belangrijkste. Het wordt anders zo instrumenteel allemaal, in mijn optiek.

Een van de dingen die ik schromelijk verwaarloosd vind is het lichamelijke. Daar is in de opleiding bitter weinig aandacht voor. Ik vertel mijn studenten in ieder geval over de drie G's die ik in het baptistenseminarie heb ontwikkeld: 'Er gaan drie G's vóór je werk aan: gezin, God, gezondheid.' Hoe zorg je voor jezelf in alle opzichten: met je voedsel, je ontspanning, niks doen op een bankje en genieten maar **niet** met mate. Als mensen zeggen: 'Maar ik geniet zo van mijn werk', dan is dat leuk maar als dat leidt tot het verwaarlozen van je gezin of van relaties in zijn algemeenheid - ja, wat heb je er dan aan? Doe je nog wel de goede dingen? Krijgt alles nog wel de prioriteit die het verdient? De juiste aandacht? Volgens mij besteden we daar in onze opleiding niet zo heel veel tijd aan.

Hoe vrij voel je om als docent zelf je onderwijs te ontwerpen?

Ik voel me wel vrij al geloof ik ook altijd in kaders. Er is een vaststaande kennisbasis, ik moet een aantal competenties in mijn lessen inbouwen want dat is de opdracht, maar ik ervaar een enorme vrijheid om daarbinnen te werken.

En als je daar kunst inbrengt, wat je een enkele keer doet, voel je je dan ook vrij?

Jawel, maar mijn onvrijheid zit hem dan in mijn onwetendheid. Ik beschouw mezelf toch wel als een aardige cultuurbarbaar.

En om het te vergelijken met waar we het zonet over hadden: de aandacht voor het lichamelijke?

Dat breng ik erin! Daar voel ik me vrij in.

Wat zoek jij zelf in beeldende kunst?

Misschien zoek ik niet zo heel veel in beeldende kunst. Ten aanzien van mijn lessen geldt dat ik daar functioneel mee omga. Dus: helpt deze kunst mij in mijn lessen om iets duidelijk te maken wat ik anders heel moeilijk en met veel woorden moet uitdrukken?

Kun je daar een voorbeeld van geven?

Ja, als je het schilderij *De gezanten* van Holbein neemt, dan zitten daar allerlei overgangen in van een oude feodale samenleving, een goddelijke kosmische samenleving naar een moderne samenleving die gebaseerd is op natuurwetenschappelijk onderzoek. Ik vind het een typerend schilderij in de overgang van een feodale naar een moderne samenleving. Een overgang ook van *Memento mori* naar *Carpe diem*.

Verrassend voorbeeld! Hoe kom je daarop? Heb je erover gelezen?

Ja, ik vond het in een boekje en dacht: 'Oh wacht even, dat kan ik mooi...' En dan ga ik er weer naar kijken en zoek het plaatje op internet en dan blijken er op YouTube-filmpjes over te zijn en dan heb ik materiaal waarnaar ik de studenten laat kijken: 'Wat valt je op?' Zeker bij Holbein is daar dat doodshoofd dat helemaal uit elkaar gerekt is en alleen maar goed te zien is van de rechterkant. Precies op de goede plek, dan zie je dat doodshoofd tevoorschijn komen. Dat is natuurlijk het leuke, want er wordt in de les dan van alles geroepen en studenten zien van alles behalve over het algemeen dat

De gezanten (1533), Hans Holbein de Jonge

doodshoofd. En als ze dan dat doodshoofd zelf zien, denken ze 'Hee, perspectieven! Hier vindt iets plaats. Perspectiefwisseling.' Ja, en wat is dat? Dat hebben ze dan aan den lijve ondervonden en dan voelen ze het ook echt. Dan kan ik in een paar woorden duidelijk maken waar de verandering in zit.

Kan kunst iets vertellen wat niet op dezelfde manier in woorden te zeggen is?

Ja, het geeft een andere kennisingang. Door te kijken naar dat schilderij zien ze dingen en ervaren ze ook dingen die niet meer louter cognitief zijn. Het is meer visueel. Het is een combinatie van het visuele ervaren en het weten - in die combinatie krijg je een versterkt leereffect. En je kunt dus ook door ergens naar te kijken of te luisteren of met muziek bezig te zijn, soms ineens iets zien, meemaken, beluisteren... En dat is het esthetische, of het beeldende... Het beeldende gaat voor mij niet boven het beschrevene. Maar ook niet andersom. Dat heeft ook te maken met dat ik denk dat heel veel uitingen van een cultuur een resultante zijn van een groter kader. Het schilderij *Guernica* heeft Picasso alleen maar kunnen maken tegen de achtergrond van de Spaanse burgeroorlog en de daarbij horende desillusie. Het was de eerste keer dat zo massaal een stad is gebombardeerd. Daarvoor heerste de gedachte: 'Je richt je niet tegen de burgerbevolking.' Het moet een enorm schokeffect geweest zijn. Het is niet begonnen met een beeld, het is begonnen met een ervaring en Picasso heeft daar uitdrukking aan willen geven, en misschien ook wel aan het vervreemdende van deze ervaring, het schokkende.

En wat denk je dat andere mensen zoeken in beeldende kunst?

Daar heb ik nog niet veel gedachten bij ontwikkeld, misschien het esthetische, of verwondering.

En hoe is dat bij film en fotografie? Waarom kijken mensen naar films en willen ze graag foto's in de krant?

Die foto's in de krant, dat is voornamelijk nieuwswaarde - het plaatje moet iets ondersteunen of iets zeggen over de situatie. Als ik kijk naar het jongetje op de Filippijnen dat daar in de puinhopen rondloopt, of een foto die ik vandaag nog tegenkwam in een boek - van dat Vietnamese meisje bij een napalmaanval dat naakt over de weg aan komt lopen, dan zoeken mensen daarin een identificatie die teweeggebracht moet worden. Het roept mensen op zich te realiseren hoe de situatie is. Dat laat onverlet dat foto's mooi kunnen zijn of lelijk. Een goede nieuwsfoto hoeft niet altijd mooi te zijn of kunst te zijn. Wat zoeken mensen in films? Een stuk afleiding, een avondje uit, soms identificatie, om je ergens toe te verhouden. De beeldende kunst heeft dat voor mij minder omdat ik daar ook totaal niet mee opgevoed ben, behalve dat het veel geld kostte, want dat wisten we wél. Naar de film gingen we wel en foto's bekeken we ook. 'k Heb door de tijd heel wat foto's bekeken: wat zeggen ze? Ook fotoboeken. Ik heb minder met beeldende kunst. Kijk, *Het Straatje van Vermeer* vind ik prachtig. Het is in een wandkleed verwerkt dat ik van mijn beppe geërfd heb en op die manier kijk ik dan ook wel naar de schilderijen van Vermeer als ik in Delft ben, op een bepaald moment.

Ik gebruik wel films en foto's in mijn lessen. Maar niet alles is kunst. Er zijn ook films waar alleen maar puur vermaak in speelt. Maar ook de ranzige programma's van RTL zeggen wel iets over de samenleving. Dat is de andere kant waar ik ook wel met de studenten over spreek. En ook over reclame - heel veel mensen zeggen dat reclame vooruitloopt op de samenleving en mijn stelling is dat reclame de ziel van de samenleving blootlegt. Dat denk ik ook bij beeldende kunst, maar ik weet er te weinig vanaf om het te kunnen benutten. Vandaar dat ik zei dat mijn onvrijheid veroorzaakt wordt door mijn onwetendheid. Van foto's weet ik iets meer af. En dit ondanks het feit dat mijn oudste broer die overleden is, de Academie Minerva heeft gevolgd.

Heb je met hem daarover gesproken?

Nee, eigenlijk nooit. Hij kwam nauwelijks thuis. Wij scheelden acht jaar, dus dat was nogal wat. Dus ik heb met hem.... ik had wel een band, maar zeker daarover nooit goed kunnen spreken. Mijn nichtje heeft de fotoacademie gedaan. Dan kan ik wel zien hoe zij foto's maakt, dat die iets anders zijn dan mijn kiekjes.

Heb jij ook bijzondere kunstervaringen?

Ja, met een Christusbeeld in een museum op Malta. Daar heb ik een foto van gemaakt al mocht dat niet. Die vond ik erg mooi. Het was geen crucifix - later bleek ook dat het maar een deel was van een sculptuur (metaal) van een groter geheel - ik vond het een bijzonder mooie, bijna serene rust-uitstralende vriendelijke Jezus.

Ga jij vaak naar musea?

Nee. Als ik ga, dan is dat het Touwmuseum in Oudewater of het Zuiderzeemuseum of een museum van oude dingetjes.

Dan ben je dus meer geïnteresseerd in cultuurhistorie, volksgeschiedenis?

Ja.

En kunst in kerken? Ik kan me voorstellen dat je daar eerder binnenloopt om kunst te zien?

Ik ga op vakantie wel eens met mijn vrouw Alyde mee een kerk in. Als we er dan toch zijn en zij wil dat, dan ga ik wel mee. Maar in het algemeen doet me dat helemaal niks. Uitzonderingen daargelaten - toen we in Engeland waren, waren daar ergens moderne kruisbeelden opgesteld. Dat vond ik wel mooi, ja.

Jij bent de laatste tijd begonnen je te oriënteren op moderne kunst via literatuur daarover. Vanwaar je behoefte om dat te gaan doen?

Ik denk dat het mij kan helpen om beelden te vinden die ik kan benutten bij mijn lessen.

O ja! Waarom doe je dat dan via literatuur?

Omdat dat mijn leerstijl is. Ik lees erover. Dan heb ik een kader en kan ik kijken. Les over kunst heb ik in mijn eigen opleiding nooit één moment gehad.

Past het niet bij het baptisme?

Nee inderdaad, onze diensten zijn in het algemeen een moppie, uitleg, de zegen en een gezellig kopje koffie. Beetje oneerbiedig gezegd over mijn eigen traditie. Zo is het wel vaak.

Stimuleert het lezen over kunst je om naar kunst te kijken of geeft het je andere ideeën over kijken naar kunst?

Nou, ik merk wel dat ik beter leer doorgronden wat een kunstwerk probeert uit te drukken of hoe het samenhangt met een culturele stroming of periode. Zo benut ik het ook. Het gaat mij in de lessen altijd om functioneel gebruik. Als ik beeld en woord bij elkaar kan krijgen, blijft het beter hangen bij de student.

En je leest er dus over omdat je denkt het voor je lessen goed te kunnen gebruiken. Zou je het anders niet gelezen hebben?

Nee, dan zou ik het niet gelezen hebben.

*Je hebt onlangs Gadamer gelezen, *Wahrheit und Methode*. Daarin speelt kunst ook een opvallend sterke rol. Heeft dat meegespeeld als stimulans?*

Ja, zeker! Dat is voor mij de reden geweest om te zeggen: 'Oh ja, er is dus naast het middellijke kennen ook het onmiddellijke kennen.' Dat zit in religie en esthetiek. En dat heeft mij geleerd: soms is er iets wat je ziet en dan weet je het. Gadamer was een reden voor mij om te zeggen: 'Oké, wat kan ik hier nog meer mee doen?'

Heeft theologie voor jou met verbeelding te maken?

Modern kruisbeeld in een kerk in Engeland

Ja, die relatie is er wel. Persoonlijk heb ik niets met iconen, maar ik weet dat sommige mensen er heel goed mee kunnen werken of er op mediteren of... dat het helpt om hun gebedsleven vorm te geven. Ik ben één keer op Cyprus geweest waar je veel iconen in de kerken hebt. Dat vond ik wel heel interessant. Voor mijzelf geldt niet dat ik afbeeldingen nodig heb voor mijn geloofsleven of voor het geloof in het algemeen en binnen de theologie zou ik ook eerder... laat ik het zo zeggen: ik geloof niet dat ik op zou gaan voor een theologie van de kunst. Maar dat wil niet zeggen dat kunst geen rol kan spelen in de theologie.

Dan hebben we het specifiek over kunst en het letterlijk zichtbare. Maar ook al heb je niks met iconen of ben je niet geïnteresseerd in beeldende kunst - denk je dat geloof een relatie heeft met verbeelding?

Ja, in die zin wel. Ja, een theologie van de verbeelding zou ik me wel kunnen voorstellen. Het geloof moet verbeeld worden of moet uitgedrukt worden.

Dat klinkt alsof geloof op zichzelf iets objectiefs is, maar dat er een verbeeldingsvorm voor is.

Niet iets objectiefs; geloof heeft voor mij ook heel veel te maken met ervaring. Geloven is voor mij per definitie niet iets louter cognitiefs. Het vraagt om uitdrukking, om verbeelding. Ik doe nu nauwelijks kerkdiensten meer, maar die ik gedaan heb, heb ik altijd ook bekeken op de vorm. Ik heb eens een huwelijksdienst geleid waar veel moslims bij waren en niet-kerkelijken zoals het toen heette en het moest toch een gewone kerkdienst zijn. Dan moet je toch nadenken over 'Hoe communiceer je?' Als je gewoon start met 'Onze hulp is in de naam van de Heer', nee, dan gaat dat niet werken. Hetzelfde geldt voor begrafenissen. Dan zoek ik altijd naar momenten, verbeeldingen, dichtvormen, versregels die de verbeelding van de hoorders prikkelen en hun ervaring en hun positie zoals ze daar zitten serieus nemen.

En als je een gewone kerkdienst leidt - je zou het nu nog kunnen doen - en je doet bijvoorbeeld de voorbede, is die voorbede op zich dan een vorm van verbeelding?

Wat versta je dan onder verbeelding?

Dat je iets schept wat verwijst naar een andere werkelijkheid, maar waarvan je je bewust bent dat het wel jouw schepping is.

Ja, dan is het wel verbeelding ja.

Zie je dit verbeeldende aspect van theologie ook specifiek in de vakken die jij zelf verzorgt op school?

Ja, zeker binnen het gebruik dat je net aangaf. Binnen het vak Studieloopbaanbegeleiding ben ik daar zeker mee bezig. En in Identiteit en Professionaliteit, het extra programma van Geloof, Cultuur en Samenleving, meer dan bij vakken als Gemeenschappen of Godsdienst-sociologie.

Dat zijn zakelijke vakken?

Ja, daar moet ik een vaardigheid aanleren - ze moeten alle stappen doorlopen. Maar bij een vak als Conflicthantering speelt verbeelding weer wel. Daar gebruik ik ook heel bewust het

boekje van Anselm Grün *Bezielend leiding geven* omdat ik vind dat de spirituele kant of de verbeeldingskant bij conflicten over het algemeen juist ondergesneeuwd wordt. Dus ik hoop ook de studenten te laten zien dat je in een conflict heel vaak jezelf en de ander op slot zet en dat je dan juist jouw verbinding met dat wat jou overstijgt kwijtraakt - of je dat nu God noemt of de gemeenschap. En dat het een creatief proces is waarbij je je handelingsmogelijkheden vergroot.

Dus verbeelding is een criterium voor het beoogd gedrag van onze studenten?

Nou... ik zou het geen criterium willen noemen.

Het is grappig dat je het zo niet wilt noemen, want je zei net dat je dat juist wilt laten zien.

Ja ja, maar het is geen criterium **om te beoordelen**.

Waarom niet?

Ja, dat is een goeie! Waarom niet? Ik denk dat meespeelt dat verbeelding veel lastiger in een criterium te vangen is. Het heeft misschien ook te maken met... Dan lees je zo'n eindverslag over conflicten en dan zie je het ineens gebeuren bij iemand. Maar wat nou als het níet gebeurt bij iemand? Als hij wel heel technisch de juiste stappen neemt bij conflicten maar niet dat diepere meekrijgt. Dat diepere heeft dan met verbeelding te maken maar het is voor mij dan geen criterium. Want dan zouden er meer mensen zakken die op zich wel voldaan hebben aan de eisen die gesteld zijn bij dit soort vakken.

Ik vind het wel opvallend dat je zegt dat er dan meer mensen zouden zakken.

Ja, niet iedereen heeft evenveel verbeelding.

Waarom zou de kunstacademie of zelfs de Lerarenopleiding Beeldende Kunst en Vormgeving wel die eis kunnen en mogen stellen en wij niet?

Dat weet ik niet. Ik weet niet hoe ze dat formeel verantwoorden.

Ze zeggen daar wel tegen studenten: 'Je werkt technisch goed maar de verbeelding ontbreekt.'

Ja, dat kan.

Maar dat kun jij niet zeggen?

Nee, niet op die manier, nee. Tenzij je er duidelijke criteria voor hebt. Dus even met mijn pet op als voorzitter van de toetscommissie. Ik kom bijvoorbeeld wel eens in een studiewijzer als criterium tegen 'iets moet aanspreken...' Nou, dat is een criterium dat er bij de toetscommissie niet meer doorkomt want wanneer spreekt iets aan, wanneer is iets boeiend geweest? Met het risico dat daarmee ook iets verloren gaat hoor - voor alle duidelijkheid! En dat heeft te maken met het wettelijke kader waar je rekening mee moet houden. Je moet tegenwoordig alles in een meetvorm neer kunnen leggen, terwijl ik denk dat de juweeltjes van de opleiding daar bijna per definitie buiten vallen.

Dat is toch ernstig eigenlijk, dat je dat zo moet zeggen.

Hoe kijk jij zelf naar kunst? Dat doe je toch zo nu en dan, al is het niet vaak. Heb je daar een manier voor? Ben je je ervan bewust? Wat is je grondhouding?

Kunst doet me wat of doet me niks. Dat is mijn eerste grondhouding. Tweede: 'Goh, wat zie ik nou, wat zegt dat voor mij?' en als ik dat niet direct kan linken dan loop ik eraan voorbij. Als het wel interessant genoeg is neem ik een foto en dan loop ik weer door. Ik ga niet een half uur voor een kunstwerk staan.

Je zou ook nog kunnen denken: 'Thuis lees ik er nog wat over.'

Ja, dat zou je kunnen denken... Dat doe ik ook. Ik lees nu Ad de Visser, *Hardop kijken*. Maar ik denk niet dat ik over één specifiek kunstwerk meer zou lezen. Dus... als ik kijk naar het schilderij met de handen van Michelangelo, dat vind ik een mooi beeld. We hebben het ook na laten schilderen door een kunstenares, het hangt in onze hal, een stukje ervan: de twee handen van Adam en God die met twee vingers elkaar raken. Maar ik heb geen enkele behoefte om er een stukje over te lezen of zo.

De schepping van Adam (detail) (ca. 1511), Michelangelo

Het beeld zelf is voor jou echt genoeg?

Ja, de tijd ontbreekt me ook - voor alle duidelijkheid. Ik moet mijn vakgebied bijhouden.

Dat is inderdaad wel een probleem ja, tenzij kunst zozeer een deel van het vakgebied zou worden van het lesgeven dat je daardoor wat meer...

Nou, ik mag hopen van niet want dan gaat er ook wat verloren.

Wat gaat er dan verloren?

Vaardigheden, stappenplannen, theorievorming.

Als je het begrip 'kunst' naar jezelf terugbrengt. Je zei: het eerste wat ik me afvraag bij kunst is of het me iets doet of niet. Dat zal toch wel iets te maken hebben met waar het volgens jou in kunst om gaat?

Nja, zo heb ik er niet over nagedacht... nee. Het doet me wat of inderdaad niet. De laatste tijd heb ik wel de ervaring 'Goh, dit is knap geschilderd' of bij een tentoonstelling over

Vermeer, dan kijk ik wel meer functioneel, zo van 'Wat zegt dat nou over die periode? Zou ik dat ook in de lessen kunnen gebruiken?'

Wat is volgens jou de functie van kunst in een cultuur?

In die zin denk ik dat kunst een uitdrukking van de cultuur is.

En als dat zou ontbreken, als kunst er niet was, wat gingen we dan missen?

Het eerste wat me te binnen schiet is: 'Ja, je kunt ook wel denken dat de liefde er niet is, wat zou je dan missen?'

Is het net zo belangrijk?

Ja, ik vind kunst wel belangrijk. Even los van wat ik er persoonlijk mee heb of niet, vind ik dat kunst inderdaad een duidelijke rol speelt in de cultuur en dat dat ook zo moet blijven. Ik ga niet zeggen dat al die klassieke concertgebouwen overleefd moeten blijven maar ik vind wel dat de staat ook kunst moet stimuleren.

En waarom?

Omdat het iets uitdrukt van het andere wat daarin kan oplichten. Dat helpt mensen. Het helpt mensen om te kijken, om te zien, om verder te kijken, dieper te kijken.

Het geeft een ander inzicht, een nieuw inzicht... is het een beetje cognitief ook?

Ook. Maar niet uitsluitend. Het heeft ook te maken met het emotionele, het ineens zien, anders zien... Nu schiet me het verhaal van de opwekking van Jezus in gedachten, waarbij Maria Magdalena denkt dat ze het tegen de tuinman heeft en ineens wordt er een naam genoemd en dan... Er is feitelijk niks veranderd aan de hele situatie en toch is er wat veranderd.

*De opgestane Heer verschijnt aan Maria Magdalena (1638),
Rembrandt van Rijn*

Ervaar je verschil tussen het bekijken van kunst van vroeger en die van nu? Waar heb je de meeste affiniteit mee of interesse voor?

Met de beperkte ervaring die ik heb - sowieso heb ik niet zo heel veel hedendaagse kunst gezien - maar als ik het zie kijk ik wel steeds meer vanuit de vragen 'Wat is hiervan de uitdrukking?' of 'Past het in een stroming?', voor zover ik daar nu enige kennis van aan het ontwikkelen ben.

Ja - ik vind het een lastige vraag. Ik vind Rembrandt en Van Gogh mooi, maar de Guernica vind ik ook fascinerend om te zien. Wat ik ooit in het Kröller-Müller Museum zag - een kunstenaar die in 1994 vier rode vierkantjes had geschilderd en in 1996 negen blauwe vierkantjes, dan denk ik wel: laat maar. Misschien dat er een geweldig idee achter zit maar dan nog... Soms heb ik ook wel het idee bij een aantal kunstenaars dat het er meer om gaat dat ze per se iets vernieuwends moeten doen want anders tellen ze niet mee, en dat hun werk gaat om het vernieuwende óm het vernieuwende en niet meer om de uitdrukking. Tenzij het vernieuwende de uitdrukking wordt.

Dan heb jij geen aansluiting meer? Aansluiting is een aspect van hermeneutiek hè? In het hermeneutisch werk van theologen zijn we natuurlijk voortdurend bezig met de vraag hoe we aansluiting bewerkstelligen tussen wat wij wel snappen en denken dat belangrijk is en wat andere mensen minder snappen. Zoiets geldt uiteraard ook voor kunst. Kunst heeft ook hermeneuten nodig. Als je in het onderwijs kunst gebruikt, ben je dan hermeneutisch bezig?

Waterkrachtcentrale in Heimbach

Ja hoor. Bij de elektriciteitscentrale van Heimbach ben ik wel degelijk bezig om mijn studenten te laten kijken naar vormen, gebouwen en wat het betekent als je zoiets doet. Ja. Iets anders is het, bij zoiets als die vierkantjes...

Dan heb je zelf een hermeneut nodig?

Ja. En dan ga ik niet verder op zoek. Bij muziek is dat anders. Muziek is voor mij ook kunst en soms als ik een lied hoor, denk ik: 'Goh, wat gebeurt hier?' En dan ga ik wel op zoek naar achtergronden.

Wat wil jij in je onderwijs overdragen aan kunstervaring?

Ik ben bang dat ik het dan toch erg functioneel gebruik. Voor mij is het 'de illustratie bij...'.

Kun je je voorstellen dat zo'n Holbein ook een houtsnede had kunnen zijn?

Ja! Of een beeld, een gebouw, een foto (uit de krant)...

Hoe kan ik aan jouw cursusbeschrijving aflezen dat kunst een rol speelt in je onderwijs? Kom ik dan ergens iets tegen over kunst?

Nee. Maar bij het vak Waarnemen en analyseren moeten de studenten ook in de stad levensbeschouwelijke foto's maken. Sommigen komen dan met het obligate plaatje van de

kerk, maar daar mogen ze er maar eentje van hebben en dan zie je dat mensen door de opdracht anders leren kijken. In het begin van dat vak ben ik alleen maar bezig met kijken.

Erg interessant dat je dat vak doceert en 'alleen maar bezig bent met kijken' maar dat je het lastig vindt om te formuleren hoe je naar een kunstwerk kijkt.

Ja - daar heb ik niks mee.

Denk je niet dat daar een grote analogie zal zijn?

Tuurlijk! Er zit ook wel een stukje nieuwsgierigheid want anders was ik niet met het lezen over moderne kunst begonnen. Je zou kunnen zeggen dat Vermeer ook... die schildert heel veel dagelijkse werkelijkheden... dat dat de foto's zijn van de 17^e eeuw... dus dan gebeurt er wel wat bij mij: Wat heeft iemand gezien? Wat heeft iemand uitgedrukt? Dus dat wel. Dat is iets wat ik nu aan het ontdekken ben. Maar ik ben geen museumbezoeker. Ik loop binnen, registreer en ga weer weg. Wat mij nog het meeste raakt is bijvoorbeeld een grensmuseum tussen de oude DDR en de Bondsrepubliek. Wat daar gebeurd is en dat soort dingen. En dat met een kunstenaar als broer.

Onze opleiding werkt toe naar competenties. Onder welke competentie of competenties zou aandacht voor beeldende kunst kunnen vallen naar jouw idee?

Dat zou onder heel veel competenties kunnen vallen. Het meest dichtbij komt denk ik de liturgische competentie. Maar niet uitsluitend.

En de competenties waar jij zelf aan werkt?

Dat is er ook maar één - de agogische. De missionaire misschien. Je kunt die competenties ook niet zo helemaal onderscheiden en uiteenleggen.

Bij het agogische gaat het om het menselijk gedrag en het beïnvloeden ervan en het begeleiden ervan.

Met name van organisaties, ja.

Is er dan geen bruggetje met kunst?

Ach, er kan wel een bruggetje zijn. Een van de kreten die ik altijd gebruik is: 'Je moet multif/vocaal luisteren en kijken.' Multifocaal en multivocaal. Een belangrijk onderscheid dat fonetisch niet te horen is, maar het kijken en het luisteren uitdrukt. Meerdere perspectieven zien en zorgen dat je alle stemmen hoort. Je moet alle stemmen horen en je moet een situatie van alle kanten bekijken.

En dat zie je kunstenaars ook doen?

Ik weet niet of die alles van alle kanten bekijken. Alles van alle kanten bekijken heeft alles te maken met 'Welk perspectief pak je'. Ik zou dat niet een twee drie gemakkelijk verbinden met kunst. Kijk, natuurlijk wel als je met een metafoor kunt werken in een veranderproces. Bijvoorbeeld: één van de vragen die ik wel eens stel in de klas: 'Welke kleur heeft God?' Dan kijken de studenten me eerst tien keer stomverbaasd aan en dan gaan ze toch maar aan de slag want dat moet nu eenmaal. En vervolgens blijken daar heel verrassende dingen uit te

komen. Ik kies dan voor zo'n benadering omdat ze die vraag nooit krijgen en omdat ze er geen eenduidig antwoord hebben en - elk antwoord is per definitie goed. Elke dogmatische categorie valt weg. Dan moeten ze ineens opnieuw kijken. Dat hoop ik met enige regelmaat in mijn lessen te bereiken: het verrassende van 'het even niet weten'.

Je hebt tot nu toe voornamelijk verteld over jouw activiteiten, wat jij studenten laat doen als opdracht(en). Moeten studenten zelf, bijvoorbeeld in hun stage, iets kunnen wat daarop lijkt?

Dat is een beetje het lastige bij mijn vak. Dat zou ik het liefst wel willen, maar heel veel stages lenen zich er niet voor om een veranderproces te begeleiden. Het duurt te lang.

Dan heb je het over heel grote vormen van veranderprocessen. Maar zo'n opdracht die jij aan studenten geeft om levensbeschouwelijk in de stad te fotograferen - dat is toch een mogelijke stageopdracht? Of een opdracht waarmee studenten zouden kunnen spelen in hun stage, met hun pastoranten of catechisanten of cliënten?

Ja, dat zou kunnen. Maar ik beweeg me niet op het individuele niveau. Ik beweeg me op het groepsniveau.

Ik zie ook groepen voor me hoor! Ik denk nu bijvoorbeeld aan een onderzoek van Henk de Roest, hoe een gemeente afscheid nam van een kerkgebouw en naar een nieuw kerkgebouw ging. Daarvoor heeft hij gebruik gemaakt van foto's. Hij liet de mensen zelf allemaal fotograferen wat hun dierbaar is in dat gebouw. Dat is toch een overzichtelijke activiteit die een student van ons bij wijze van spreken ook had kunnen doen?

Ja, sterker nog - morgen komt een studente langs die heeft gewerkt met een fotomethode, de zogenaamde foto-elicitering-methode, om jonge mensen aan de praat te krijgen over hun kerkklidmaatschap. Ik heb haar gewezen op die methodiek: dat jongeren gewoon vijf willekeurige foto's meenemen naar een bijeenkomst. Dan ontspinnen zich heel leuke gesprekken aan de hand van die foto's.

Ik las net vanochtend een projectbeschrijving in Utrecht. Een kunstproject op Kanaleneiland, om via kunst mensen te stimuleren om na te denken. Dan denk ik: lager opgeleide mensen hebben nooit gekeken naar kunst. Die kun je wel kunst, schilderijen voorhouden, maar wat levert dat op? Kun je dan niet veel beter werken met foto's? Dat hangt dan van het vermogen af om naar een schilderij te kijken.

Maar kijken naar een foto vraagt ook een vermogen.

Maar als mensen zelf een foto mogen maken, dan activeer je ze.

En buiten jouw eigen vakgebied in andere delen van de theologie: maakt het voor jouw eigen beleving van liturgie veel uit of je ondertussen naar iets kunt kijken?

Dat hangt er heel sterk vanaf wat er gebeurt, wat het is en wat de functionaliteit is. Het plaatje om het plaatje? Daar heb ik helemaal niks mee. In mijn eigen kerk hebben ze dan een thema en daar moet dan een plaatje bij en dat moet dan esthetisch vormgegeven zijn. Dan zie je soms een plaatje waarvan je denkt: 'Dit roept iets op wat totaal niet past bij wat er in deze kerkdienst gebeurt.' Toevallig heeft het hetzelfde onderwerp. Iets intikken op Google-afbeeldingen en o ja! Maar wat is hier de functie?

Zie jij als het gaat om aandacht voor kunst een wezenlijk verschil tussen de dagopleiding (Geloof, Cultuur en Samenleving) en de deeltijdopleiding?

In het algemeen heb je bij GCS meer tijd. Ik ben heel blij dat die exposuretraining nu voor iedereen verplicht is geworden, omdat ik mensen deze ervaring gun. Dat is waarnemen, getraind raken, bewust worden. Daar is in de deeltijdopleiding vaak te weinig tijd voor. Die vier colleges achter elkaar op één dag moeten in hoog tempo... en rust nemen tussendoor en daar iets mee doen en mee aan de gang zijn... dat schiet erbij in... ja, het holt snel door. Opdrachten worden door studenten dan ook vaak ingevuld als een invuloefening. 'Dan ben ik klaar.' Neem nou eens de tijd om creatief te zijn! Denkruimte en denkrust. Dat is niet altijd de sterkste kant van de deeltijdopleiding.

Heb je ooit wel eens met studenten naar een origineel kunstwerk gekeken?

Nee. Ja, toch wel, namelijk bij de internationale excursies. Dan heb je de tijd.

Heb je daar dan toevallig contact over met de studenten of heb je een vooropgezet plan, een doel? Hoe sterk jouw rol daarin?

Niet heel bepalend, maar dat varieert ook van situatie tot situatie. Soms loop je ergens langs als groep maar soms sta je echt stil en vraag je je samen af 'Wat zie je nou? Wat is de uitdrukking hiervan? Wat roept het op?' En dan ben ik leidend in de vragen, ja. Of iemand anders, een gids bijvoorbeeld.

Vind je het überhaupt acceptabel om een plaatje van een kunstwerk te bespreken in plaats van het kunstwerk zelf?

Ja, maar ik kan me voorstellen dat je staand voor *De Nachtwacht* een andere ervaring hebt dan bij het zien van een afbeelding van *De Nachtwacht* op een beamer. Dat zou je een nadeel kunnen noemen, maar mij gaat het om de didactische doelstelling. En als ik die met die afbeelding kan bereiken, is het geen nadeel dat ze het kunstwerk niet lijfelijk kunnen zien. Want als ik met iedereen lijfelijk naar het museum zou moeten gaan, dan ben ik veel tijd kwijt en die heb ik niet.

Heb jijzelf toen je nog onderwijs genoot bijzondere ervaringen gehad van docenten die je als het ware lieten zien hoe je in de klas over kunst kunt praten?

Ik kan me dat niet herinneren, tenminste als je op universitair niveau bedoelt. Op de middelbare school hebben we uitleg gekregen van de docent Geschiedenis over *Guernica*. Dat is me bijgebleven omdat hij dat kunstwerk plaatste in de ervaring van dat massabombardement en hij vertelde dat dit het eerste massabombardement was op burgerdoelen en

Guernica (1937), Pablo Picasso

een opmaat voor de Tweede Wereldoorlog en voor andere vormen van oorlogsvoering. En welke verwoestende effecten dat op mensen moet hebben gehad, in dit geval ook op Picasso.

Dat is interessant voor de vraag die ik aan jou wilde stellen: vind jij dat je kunstenaars recht doet als je kunstwerken in je lessen gebruikt?

Dat vind ik niet zo'n interessante afweging. Ik moet ze geen onrecht doen, maar het is geen vraag die ik mij stel in die zin. Wat zou dat kunnen zijn, onrecht doen? Als je met een verklaring komt waarom iemand het geschilderd heeft zonder dat je de kunstenaar noemt... dat kan niet. Maar verder... dat heb ik dus met liedteksten ook niet hè?

Jij bent vrij om daar je eigen weg mee te gaan?

Iets is in de openbaarheid gebracht en daarmee gaat het een eigen weg.

Jij zegt regelmatig dat je kunst functioneel gebruikt. Heb je dat ook bewust in je doelstellingen opgenomen? Of gebeurt het intuïtief?

Ik heb het wel bewust doordacht voor de doelstellingen van de les maar ik schrijf het niet allemaal precies uit. Ik heb een aantal doelen en een aantal kennisinhouden en daar kan ik vijf, zes lessen mee maken - maar ik heb er ruimte voor. Het hangt van de interactie af wat er gebeurt. Nu is het wel zo dat als ik zoiets bedenk met Holbein, en van tevoren bedenk wat ik naar voren wil brengen, dat ik dat er wel heel bewust inzet. Maar of dat aan het begin van de les is of aan het eind van de les... er kan van alles gebeuren waardoor de les heel anders loopt. Ik heb een aantal dingen die in de lesopzet moeten... dingen die *nice to know* zijn, om het zo maar even te zeggen. Dat heeft er ook mee te maken dat mijn vakken vaak gaan over de vraag wat je meegemaakt hebt in je stage of wat je daar ziet. En op basis daarvan begin ik de les. Dus de ervaringen van de studenten zijn heel erg belangrijk en die heb ik niet allemaal in de hand. Dus ik moet een principiële openheid hebben om vanuit die basis te werken. Kijk, bij het vak Gemeenschappen ben ik meer vanuit mijn eigen lesopzet bezig want dat is een conceptueel vak - daar weet ik uit ervaring inmiddels wel precies: 'Daar ga ik dat en dat over zeggen en die illustratie gebruiken.'

Denk je dat een theologiedocent didactisch en inhoudelijk verantwoord aandacht aan beeldende kunst kan geven binnen de kaders van zijn vak, als hij zelf niet een goede scholing heeft gehad in kunstgeschiedenis en kunstbeschouwing?

Ja, dat vind ik. Er zitten in de vraag wel wat subjectieve termen. Wat is 'inhoudelijk verantwoord'? Als je kijkt naar lesdoelstellingen en je zegt 'verantwoord', dan kan het zijn dat je zegt dat er nog veel is blijven liggen van dat kunstwerk.

Zou het goed of beter zijn als er een apart vak, een aparte leerlijn kunstbeschouwing, kunstgeschiedenis en eigen kunstzinnige verbeelding werd georganiseerd? Of vind je dat juist onwenselijk?

Dat behoeft wel enige nuancering. Gewoon sec zou ik dat niet doen. Ten eerste blijft het een geïsoleerd geheel, het zit niet in een leerlijn... Wat ik erg graag zou willen is dat er in de grote curriculumherziening een lijn komt van geschiedenis van de godsdienst in de zin van het ontstaan van de godsdiensten, kerkgeschiedenis, gekoppeld aan de sociologie,

gekoppeld ook aan de filosofiegeschiedenis. En daarin zou ook voor kunstgeschiedenis een mooie plek zijn. Dan heb je een geïntegreerd geheel van verschillende vakken die elkaar gaan verwerken, want: hoe is deze filosofie of deze kunst ontstaan? Daar kun je ook sociologisch iets over zeggen. Hoe hangt dat samen met de kerkgeschiedenis, maar ook met de kunst? Dan wordt het een geïntegreerd geheel en daar zou ik erg voor zijn. Dat mag ook best gepaard gaan met ‘Wat is nou kunst en wat is kunstbeschouwing?’

Hoe denk je dat studenten dat zien? Wat is hun verlangen naar kunst?

Zij hebben wel een verlangen om met kunst om te gaan. Dan met name de games, muziekclips, de zeer eigentijdse vormen. Ze hebben geen belang bij De Fundatie of het Stedelijk Museum of...

Het gaat bij kunst regelmatig om een lijn van waarneming naar eigen interpretatie. Op steeds breder niveau of in ruimere context. Ik kan me voorstellen dat dat lijkt op modellen van kijken en waarnemen die jij in jouw cursus gebruikt. Maar ik ken jouw modellen niet. Heb je een aantal structuren van ‘Hoe kijken wij nou? Hoe nemen wij nou waar?’

Nou, alleen de ervaring van het waarnemen en kijken en dan alleen vanuit levensbeschouwelijk perspectief. Vervolgens behandel ik Taylor, hoe processen in een samenleving werken en laat ik ze Taylor toepassen op concrete processen in een samenleving.

Je hebt het over Charles Taylor. Je gebruikt zijn boek Moderniteit in meervoud in je colleges. De ondertitel is Cultuur, samenleving en sociale verbeelding. Dat begrip sociale verbeelding is echt een kernwoord van Taylor. Hoe verwoord jij wat Taylor bedoelt met sociale verbeelding? En zie je dan overeenkomsten met kunstzinnige verbeelding? Is sociale verbeelding te zien als een vorm van kunst?

Sociale verbeelding is de manier waarop gewone mensen hun sociale wereld verbeelden, door middel van beelden, verhalen en legenden. Het gaat dus om grote groepen mensen die met elkaar een aantal begrippen en opvattingen delen die sociale praktijken mogelijk maken en die daar legitimiteit aan geven. De sociale verbeelding geeft dus ook aan hoe dingen behoren te gaan, mensen hebben dus een ideaalbeeld. In die zin heeft de sociale verbeelding dus ook normatieve aspecten. Het idee dat we autonoom zijn als mensen en dus zelf onze keuzes maken, zien we terug in de sociale praktijk van het winkelen. Door dat ene truitje te kopen drukken we ons autonome zelf uit (waar Zygmunt Bauman dan van zegt dat we collectief gedwongen individuele keuzes maken en bijna allemaal in een spijkerbroek lopen). Een ander voorbeeld daarvan is de democratisering van het staatsbestuur. Sociale verbeelding komt erg dicht in de buurt van wereldbeschouwing of levensbeschouwing.

Ik verlok mijn studenten dus niet tot sociale verbeelding, dat kan ik ook niet. Wel gebruik ik kunstvormen om hen bewust te maken van de sociale verbeelding om hen heen. Het schilderij De Gezanten van Holbein⁷ is daar een voorbeeld van, maar ook werken met popmuziek en reclames. Ik benut het boek vooral om de studenten multifocaal te laten kijken naar de wereld om hen heen en multivocaal te laten luisteren naar de verschillende stemmen in de samenleving. En uit de evaluaties blijkt dat behoorlijk te lukken.

⁷ Hans Holbein, Dubbelportret van Jean de Dinteville en Georges de Selve (De Gezanten) (1533), olieverf op eikenhout, 206x209 cm
National Gallery London

Als je naar reclame kijkt, hoe gaat dat kijken van de studenten dan? Hoe breng je ze ertoe om dat te analyseren?

Op basis van levensbeschouwelijke kaders. Geen kunstkaders.

Oké, geen kunstkaders maar zijn er kijkvragen? Moeten ze dingen onderscheiden in die reclame?

Ja, wat het levensbeschouwelijk aspect is in deze reclame. Wat hier gecommuniceerd wordt aan opvattingen.

Het gaat steeds om reclames?

Nee, het gaat over de uitdrukking van de stad. Ze bekijken ook krantenberichten over mensbeelden. En luisteren naar eigentijdse muziek.

En als het om muziek gaat, zijn er dan ook vormvragen aan de orde?

Nee, ze moeten aan de hand van drie liederen hun eigen sociale verbeelding weergeven. Hun eigen sociale verbeelding, dat is het begrip van Taylor. Zeg maar hun eigen levensbeschouwing. Ze geven aan met welke liederen zij dat zouden doen. Het gaat dan eigenlijk om tekst.

Tenslotte: hoe schat jij de aantrekkelijkheid van de theologieopleiding in als wij aandacht voor kunst tot een opvallend kenmerk van de opleiding zouden verheffen?

Dat zou de opleiding niet aantrekkelijker maken. Ik kan me herinneren dat in de jaren negentig de theologieopleiding van Hogeschool Inholland zich daarmee geprofileerd heeft. Veel vakken gingen daarover, communicatie ging daarover. Ze zijn in die tijd ongelooflijk veel studenten kwijt geraakt aan het NBI.

Dus dat is een historische ervaring?

Ja.

En dat is voor jou ook het doorslaggevende argument?

Mensen komen voor de theologie. Dat kunst daar een onderdeel van is, dat is een ander verhaal. Maar als kunst de onderscheidende factor moet worden van de opleiding, dan ga je daar niet op scoren!

Joke Bruinsma-De Beer

Kunst haalt mij uit mijn comfortzone

Interview met Joke Bruinsma-De Beer

Joke Bruinsma is docent aan de opleiding Theologie en Levensbeschouwing van Windesheim. Zij geeft les in de vakken Pastoraat, Intervisie, Educatie, Agogiek en de laatste tijd ook Liturgie. Joke spreekt verijnd gearticuleerd, ze komt daarmee heel beslist over, soms wat streng, vaker innemend, gevoelig, zacht. De Friese achtergrond is bespeurbaar in haar zinswendingen. Joke is geboren in 1959. Studeerde vanaf haar vierentwintigste theologie, na enkele jaren gewerkt te hebben als doktersassistente. Zij werd predikant in Oldemarkt en kreeg een promotieplaats aan de Theologische Universiteit van Kampen, waar zij promoveerde op onderzoek naar de competenties van gemeentepredikanten in hun pastorale taak. In 2006 verbond zij zich aan de theologieopleiding van Windesheim.

Kun je wat meer vertellen over je ontwikkeling die jou tot hier gebracht heeft?

Na zes jaar doktersassistente te zijn geweest, begon ik te verlangen naar uitdagender werk. Vanwege ziekte had ik op de middelbare school niet alles eruit kunnen halen wat erin zat. Nu ging ik op zoek naar een studie. Mij interesseerde de psychologie van de mens, het geloven van mensen, en talen. Deze interesses kon ik het best combineren in een theologiestudie. Na mijn afstuderen werd ik predikant, ik studeerde verder en promoveerde. Omdat ik niet houd van ivorentorentheologie, vond ik werken als docent bij de hbo-theologieopleiding van Windesheim passen bij mijn interesse voor mensen die in de samenleving staan, zoals onze studenten dat veelal staan. Mijn allerdiepste interesse is: hoe geloven mensen in de dagelijkse praktijk, welke haken en ogen zitten daaraan en hoe kun je mensen daarin begeleiden, hoe kun je daarin samen met hen op zoek zijn.

Kun je jouw theologische positie omschrijven?

Als je me dogmatisch zou willen plaatsen: ik voel me het meest thuis bij de Schepper-God en minder bij de Verlosser-God. God als schepper en ik als schepsel. Bij God als schepper denk ik aan de God die de wereld bedoeld heeft, de mens bedoeld heeft en mij bedoeld heeft en die in principe een mooie schepping heeft gemaakt. Ik zie wel dat daarin een scheur loopt, dat er dingen kapot zijn, maar ik geloof ten diepste dat de schepping goed bedoeld is en dat het uiteindelijk anders kan dan het gebroekene dat wij er ook in waarnemen. Ik geloof dat mensen, hoe moeizaam of pijnlijk hun leven ook kan zijn, uiteindelijk als schepsel zo hun leven te leven hebben en daarin in relatie tot God staan.

Heb je het dan niet over verlossing?

Nou, dan niet via Jezus. Verlossing door Jezus speelt in mijn theologie niet zo'n rol. Jezus heeft voor mij vanuit de paulinische theologie sterk te maken met zondeval en met de schepping die daardoor bedorven is, terwijl ik dat nog in het midden wil laten. Ik vind dat ook maar een verklaring - dus in die zin is Jezus ook niet nodig. Hij is een mens Gods.

Een archetypisch beeld voor wie de mens kan zijn?

Zoals het anders kan. En zo zijn er meer als hij. Ook andere mannen en vrouwen zijn als een 'mens Gods' geweest.

Waren er inspirerende theologen in jouw leven?

Jan Bakker, de dogmaticus in Kampen. Hij heeft mij geïnspireerd als mens en als leraar omdat hij altijd in alle bescheidenheid (een ongelooflijk knappe man) zijn lessen gaf en nog eens checkte of we het allemaal begrepen. Dus een groot didacticus. En meer op afstand: Bonhoeffer - nog steeds. Dorothee Sölle heeft ook wel invloed gehad op mij. Ik las onder meer haar dagboeken. En Henning Luther.

Die heb jij in je dissertatie een plek gegeven.

Hij heeft niet zoveel geschreven maar wel hele mooie dingen bedacht. Duitsland was er nog niet helemaal klaar voor. Hij stierf veel te vroeg, op 42-jarige leeftijd. Henning Luther zegt zoiets als wat ook de scenarioschrijver Dennis Potter zei 'Geloof is niet een pleister maar geloof is een wond.' Potter was toen al erg ziek. Veel geloof levert levensvragen op. Hoe verhoud ik mijzelf tot God? Vaak bevinden mensen zich op scharnierpunten in hun leven waarbij die vraag ontstaat, omdat alles wat voorhanden was niet meer geldt. Henning Luther spreekt dan over 'die Lüge der Tröster'. Troost bestaat helemaal niet. IJdele hoop. Job heeft ook niks gehad aan zijn vrienden. Als mensen zich op zo'n punt in hun leven bevinden, kan er een moment van openbaring zijn. Dan wordt onze werkelijkheid even opengebroken en dan is God er even in aanwezig. Dat geeft geen troost maar hoop. Misschien is dat wel het belangrijkste woord in mijn eigen persoonlijke leven: niet liefde maar hoop. Dat het anders kan, dat er meer is.

Waren er inspirerende sleutelmomenten in je eigen leven die van grote betekenis waren voor jouw opvatting van theologie en jouw taak daarin als docent theologie?

Ik heb kanker gehad toen ik 30 was en toen ik 40 was. Dat zijn dan momenten die alles wegslaan onder je. Dat heb ik in 1990 heel eenzaam doorgemaakt en in 2000 heb ik daar allerlei mensen bij betrokken. Toen is Henning Luthers theologie bij mij binnengekomen. Ik voelde: 'Dit is wat mij iets zegt, in mijn theologie. Zo kan ik verder. En anders houdt het op.' In 1990 had ik ook al het gevoel dat ik het in mijn denken een plaats zou moeten geven of dat het anders op zou houden. Wat daarvoor is geweest, is op de helling geraakt en weggeleden.

Voel jij je in de opleiding vooral theoloog of vooral docent?

In de klas voel ik me vaak theoloog, maar het komt er vaak op aan hoe studenten naar mij kijken als theoloog. ik probeer dan te laten zien wat dat betekent: dat je kritisch kijkt en niet alles voor zoete koek aanneemt. En ik ben natuurlijk als pastor theoloog - altijd.

In de opleiding?

Soms vragen studenten mij 'Mag ik eens met je praten?' en dan hebben we wel eens pastorale gesprekken. Ik ben natuurlijk niet een pastor in dienst van een gemeente, maar de manier waarop ik die gesprekken voer, maken het wel pastorale gesprekken. Dat maakt het werk ook heel fijn. Daar wordt mijn werk boeiender door. Het geeft een extra dimensie. Maar ik maak mij niet bekend als de pastor. Ik vraag wel eens 'Hoe gaat het met je?' en soms krijg ik dan een zeer uitgebreide mail en dat leidt dan tot een gesprek. Ik doe zoiets natuurlijk vrijwillig, feitelijk buiten mijn werkopdracht. Het is ook puur toeval als mensen mij vragen. Ik heb er wel een antenne voor. Collega's kennen mij niet in die rol.

Soms twijfel ik of ik hier blijf. De gemeente trekt altijd. En ik heb ook wel eens twijfel aan de opleiding. De opleiding is niet genoeg studentgericht. Teveel regeltjes. Studenten kunnen niet hun eigen leerlijn volgen, hebben te weinig vrijheid, anders dan we suggereren. We moeten kijken hoe we onze opleiding kunnen vernieuwen met medenemen van het goede maar ook met aandacht voor wat anders moet. Ik hoor studenten soms wel klagen over het schoolse. Er is erg weinig ruimte voor creativiteit - op alle mogelijke gebied. Ik gebruik dat begrip heel breed. Zo'n cursus vertelvaardigheid van Pete Pronk is er maar eentje in het hele curriculum, en wat taalgevoeligheid betreft: daar doen we zo weinig aan.

En je eigen vak - pastorale gesprekken. Vind je dat niet een creatief vak?

Jawel. Dan krijg je studenten binnen van veertig jaar en die hebben nog nooit poëzie gelezen - daar schrik ik dan wel van. Want het gaat in ons vak zo om taal en om goed kunnen luisteren achter de woorden en beelden kunnen opvangen in taal. Mensen praten immers ongelooflijk veel in beelden, en als mensen daar nog nooit gevoelig voor zijn gemaakt (want dat word je niet door tv in het algemeen) dan is het wel armoe soms. Ik heb bijvoorbeeld een bespreking van een gespreksverslag van een pastoraal gesprek en dan kom ik een gedicht tegen dat ik meeneem en dan lees ik dat de volgende les voor. Dan zijn ze diep onder de indruk want dat gedicht past zo goed, en dan denk ik 'Je kunt zelf ook op zoek gaan naar taal.' Taal is ongelooflijk belangrijk in het pastoraat, verbale taal maar ook beeldtaal. Maar daar kan ik in het beperkte aantal lessen niet uitvoerig mee bezig gaan. Ik kan hoogstens gevoelig proberen te maken en leren waar je het kunt gaan zoeken. Ik word daar wel eens mismoedig van.

Hoe zou je studenten daartoe kunnen verleiden?

Door taal heel dicht tegen het vak aan te leggen.

Hoe vind je dat een student het beste leren kan?

De beste voorwaarde: inspirerende en enthousiaste docenten. Daar begint het volgens mij mee. Je moet mensen voor de klas hebben met verbeeldingskracht. En de stageplekken zouden daar ook aan moeten voldoen. Er zijn best wel stageplekken waar het ook ingedut is, waar studenten niet worden wakker geschud. Het gaat erom dat er iets nieuws aan de orde komt, niet iets dat bevestigt.

En kunnen studenten dat bewust nastreven of is dat genade?

Daar zit ook toeval in, vast. Maar het is ook iets wat docenten deels kunnen aanreiken. Wij zijn een ongelooflijk bevoorrecht opleidinkje. Er zijn zo weinig studenten, we kennen ze allemaal bij naam. We weten allemaal vanuit hun biografie ongeveer hoe die mensen in hun opleiding, in hun leven, in hun geloof staan. We kunnen zoveel doen met deze studenten. Volgens mij is dat een unieke kans. Het gaat er niet zozeer om dat we mensen afleveren met bepaalde beroepscompetenties maar mensen die nieuwsgierig zijn. Dat is het allerbelangrijkste kenmerk. Wanneer je mensen iets vervreemdends voorlegt waardoor ze uit hun referentiekader moeten kruipen, ben je bezig met het prikkelen van die nieuwsgierigheid. Het is te verbinden met Henning Luther die zou zeggen: als je op een kritisch punt komt (narigheid of enorme blijdschap) dan gebeurt er iets in je waardoor jouw perspectief kantelt. Daar kun je een ervaring hebben van het transcendente. Hij zegt: het transcendente is niet

gescheiden van onze dagelijkse werkelijkheid maar het bevindt zich er middenin. Alleen hebben we er geen blikveld voor. Maar 'soms even' gebeurt dat wel. Zo zou het wel bij elkaar passen. Dus gerichtheid op perspectiefwisseling.

Je noemde zonet als voorbeeld dat je wel eens een gedicht voorleest in een les. Is dat toch eigenlijk toeval of past het echt in de opzet van je vak om daar aandacht te geven? Niet alleen poëzie maar ook beeldende kunst?

Beeldende kunst is minder vanzelfsprekend maar ik geef ook pastorale verbeelding en dan gaat het ook om niet-verbale vormen van pastoraat. Dan heb je meer nodig. Dan gebruik ik fotomateriaal, kaarten van kunstwerken, soms ook echte beeldjes.

Wat vind je daar de waarde van?

Ik probeer te laten ervaren dat een beeld iets anders oproept dan taal, een beeld levert andere ervaring op. Ik moet dat meestal wel erg verantwoorden bij de studenten. Waarom zou je toch met beelden moeten werken als je gewoon je mond hebt. Bij taal loop je het gevaar dat het alleen maar descriptieve taal is, of als zodanig gehoord wordt. Dan zijn mensen er alleen op uit om te begrijpen en niet om te verstaan. Bij beeldtaal, metaforische 'alsof'-taal is dat al anders. Een beeld werkt eerder evocatief dan descriptief. Het roept nieuwe beelden, associaties wakker in mensen. Deze 'taal' is de taal van het ganz Andere, het transcendente. In die zin is het bruikbaar als je wilt raken aan de verdiepende spirituele dimensie van het bestaan.

Ik ben niet heel erg thuis in beeldende kunst, ben helemaal niet goed thuis in kunst maar ik kijk wel goed. Ik wil verbaasd worden. Als ik blij thuis kom van een tentoonstelling, dan kan ik vertellen 'Ik was zo onder de indruk van...' Soms maar van één ding van de hele tentoonstelling. Om taal kan ik huilen... als ik een goed gedicht lees... maar ik heb nog nooit om een schilderij gehuild. Dus zó geraakt word ik door beelden niet. Muziek en taal kunnen dat wel bij mij. Maar geraakt worden - als je in het Kröller-Müller Museum dat beeld ziet van die gehurkte vrouw van Rodin - dat is natuurlijk wel een beeld dat je niet loslaat. Wat is er nodig voor dat verlangen? Dat zou ik willen weten. Dat zouden we moeten onderzoeken. En kan je het bij iedereen verlangen - dat vraag ik me ook wel eens af.

Ik ben getrouwd met een man die dat niet heeft, zoals ik, maar die kan hetzelfde diepe ervaren als hij 70 kilometer op een zondagmiddag fietst. Mensen hebben daar hun eigen modus in.

Hurkende vrouw (1882), Auguste Rodin, in de beeldentuin van het Kröller-Müller Museum

Als het gaat om literatuur of poëzie of beeldende kunst, die doen iets met mij wat me niet bevestigt maar mij vruchtbaar op het verkeerde been zet. Als ik in de natuur wandel, hoeft

dat niet zo te zijn. Dus ik ben wel eens bang - maar het is misschien een vooroordeel van mij - dat mensen door natuurervaringen ontzettend ontroerd worden maar dat er verder niets gebeurt. Maar ik vraag mezelf wel af of die vrees niet snobistisch is. Kunst haalt mij uit mijn comfortzone en dat is goed. Natuurlijk kan ik ook genieten van de mooie schilderijen, maar dat is niet waar ik voor kom - ik kom om er anders vandaan te komen en dat zou ik ook de studenten gunnen.

Jij vreest snobisme. Dat heb je niet als het om jouw kennis over pastoraat gaat.

...en daarin ook over goed en fout leert. Ja, dat is zo.

Maar je hebt een heftige opvatting over waarom het voor een theoloog goed is om naar kunst te kijken.

Dat is dus gegroeide overtuiging, maar ik heb geen verstand van kunst, ik kan alleen zeggen 'dat doet het met mij.' Theologie en kunst hebben veel gemeen als het gaat om het ongemakkelijke, het kritische... maar als het gaat om het verstand dat ik er van heb dan maak ik wel onderscheid. Maar het is mijn overtuiging dat het in beeldende kunst en literatuur gaat over iets wat van belang is in mensenlevens en dat op een manier belicht waardoor jij er anders naar kijkt.

Bij film en fotografie is het anders?

Film is voor mij behalve kunst ook gewoon amusement. Er zijn ook films die mij wel raken en dan niet als amusement maar omdat ze raken aan mijn biografie of omdat ik er de maatschappij in gespiegeld zie, op een manier dat ik me heel erg zorgen ga maken. Ooit was er in Museum Catharijneconvent een video van een moeder die steeds maar kinderhemdjes opvouwt, telkens weer oudere handen van een oudere moeder - ontzettend indrukwekkend. Het ging om jongens die naar de oorlog waren gegaan en die omgekomen waren. Dat iemand dat in zo'n beeld weet te vangen...

Heb je zelf thuis kunst aan de muur hangen?

Er hangt een Van Gogh - niet een echte (gniffelt), ik heb een Van Schellekens (wel een echte) en ik heb zelfgemaakte grafiek hangen. Verder foto's van David Poulton, van Bouke Pieterse, een beeldje van Kees Verkade en nog een paar beeldjes, een ets van Erik Wijnands van de Emmaüsgangers, wel leuk want dan worden ze allemaal als vrouwen afgebeeld, en een aquarel van Jannie Vermeer.

Jij maakt zelf grafisch werk?

Ik maak lino's en etsen. Daar leer je veel van.

Lino van Joke Bruinsma-De Beer

Ben je met kunst opgevoed?

Nee, helemaal niet. Ik kreeg op de middelbare school les in kunst van meneer Kouwenhoven, onze tekenleraar. Toen kon je kiezen of je dat tot je eindexamen door wilde blijven doen. En dat wilde ik toen wel. Toen heb ik iets geleerd! We moesten een boek bestuderen over moderne kunst, we gingen op excursie naar het Kröller-Müller Museum; toen ben ik geïnteresseerd geraakt in wat kunst vermag.

En daarna ben je in de gelegenheid geweest om dat uit te bouwen?

Ik vind niet de tijd om cursussen te volgen maar ik ga wel regelmatig naar tentoonstellingen, vaak alleen, of soms met mijn kinderen. Ook in het buitenland.

Wat zijn je mooiste kunstervaringen?

Een van de beelden die ik gewoon prachtig vind is dat van Marino Marini in het Kröller-Müller Museum. En in Museum de Fundatie heb ik van Marino Marini schetsen gezien van één lijn. Daar word ik helemaal warm van. Wat ik ook prachtig vond zijn de beelden van Barbara Hepworth - zij doet dingen met vorm, waanzinnig mooi! Toen ik jong was, was ik helemaal onder de indruk van Van Gogh. Dat vind ik nog fantastische schilderijen. Ik heb zijn schilderijen echt eindeloos gezien. Op een gegeven moment ken je ze allemaal. Ik had een tijd zelfs een abonnement op het Van Gogh Museum.

Was dat een avontuur voor je?

Dat denk ik wel. Bij hem kun je zo goed verschillende levensfasen zien. Dat kun je bij andere schilders vast ook wel maar bij hem wel erg sterk. Het was voor mij nog meer avontuur omdat ik ook geïnteresseerd was in hem als mens, wie is hij eigenlijk? Ik heb fragmenten gelezen van zijn brieven aan zijn broer Theo. Vincent is een ontzettend ingewikkeld mens geweest die sterk aandacht en bevestiging nodig had, dat bij niemand voldoende kon krijgen - wat dan dit oeuvre opleverde. Dat pakt me. Toen ik ermee kennismakte was ik nog niet veel in het buitenland geweest. Bij Van Gogh zag ik heel exotische (voor mij hè, meisje uit Kampen) voorstellingen, van die vlamme landschappen waar spanning in zit. Die werken zijn vol spanning. Zeker die van de akkers, maar ook zelfs van de Japanse kers. Zijn werk is gewoon heel spannend en dat heeft me waarschijnlijk erg aangetrokken. Later was ik eens bij een tentoonstelling van Giotto in het Bijbels Museum en was verrast dat je die zo met Van Gogh zou kunnen verbinden. In dezelfde kleuren, het blauw en het goud. Ik vond Giotto ongelooflijk modern eigenlijk. De manier waarop hij dat doet! Ik was er helemaal verbaasd over dat zo'n middeleeuwse schilder zoiets maakte. Ik vond hem verrassend modern.

Heb je ook belangstelling voor iconografie? Heb je daar zelf boeken over?

Ja, ingewikkeld is dat. Ik heb wel boeken over religieuze symbolen in kunst maar het is dan meer werk om je erin te verdiepen. Dan komt er van alles tussen het kunstwerk en mij. En dan wordt het kunstwerk misschien wel weer opnieuw interessant, maar dan moet ik er wel eerst voor aan het werk. De manier waarop ik het liefst naar kunst kijk, is dat ik het gewoon op me af laat komen, meer direct. Of te kijken met iemand die er veel verstand van heeft. Als ik met mijn zus Ans ga - die weet veel meer van kunst dan ik en heeft er veel over gelezen - en met mijn vriendin en zij vertellen er dingen bij, dan vind ik dat geweldig.

Lees je ook over de relatie van kunst met levensbeschouwing? Of kunst en theologie?

Nee, behalve dan in een tijdschrift als Handelingen, maar verder niet.

Zie je een relatie tussen theologie of geloof en persoonlijke verbeelding? Zoek je die relatie? Of vermijd je die juist?

In beide gevallen stelt het de vanzelfsprekendheden onder kritiek. En ik wil in beide gevallen mijn eigen perspectief verruimen.

Dan zou kunst dus altijd een kritische functie hebben die lijkt op de kritische functie die godsdienst heeft?

Kritisch is dan misschien een te eenzijdig woord tenzij je het wilt verstaan als verruimend - het maakt open wat je dacht te kennen en dan kijk je er als nieuw naar en dat is wat ook geloven - in elk geval voor mij - betekent.

Kan dat zover gaan dat een kunstwerk jou tot een religieuze beleving brengt?

Dat denk ik wel. Ik weet niet, ben jij in de beeldentuin van het Kröller-Müller Museum ooit de Jacobs ladder op geweest toen het nog mocht? Dat is een verschrikkelijke klim. Als je boven bent, kun je ruim over de hele Veluwe heen kijken. Ik krijg dan wel een religieuze ervaring om alles, om de vormgeving en om de klim en de enorme wind boven en dan zover kunnen kijken.

Word je dan niet een beetje wantrouwig bij die religieuze ervaring?

Wat dacht je! Ik heb dat soort religieuze ervaring wel eerder bij taal. Ik ben meer talig dan beeldend denk ik. Poëzie roept het sneller bij mij op. Gedichten kan ik echt tijden bij mij dragen tot het helemaal uit elkaar valt, letterlijk - het gaat met me mee.

Heeft theologie zelf ook met verbeelding te maken?

Onontkoombaar lijkt me, want het heeft te maken met wat niet gedacht kan worden en niet gezien en gehoord. Dus in die zin heeft het al te maken met verbeelding - je bent met iets bezig waar je al verbeelding voor nodig hebt - en om daar dan iets zinnigs over te kunnen zeggen heb je behalve veel ordelijkheid en discipline ook verbeeldingskracht nodig. Omdat er anders altijd maar weer hetzelfde gezegd zou worden. Er is dus creativiteit bij nodig. Dat is misschien ook wel waarom ik Henning Luther zo spannend vind, omdat hij iets zegt wat nog nooit zo gezegd was. Dat is zo'n genade als je zoiets bij iemand leest. Ik denk ook aan Spinoza. Het is adembenemend dat iemand in die tijd met zijn achtergrond zo kon denken. Hij heeft er heel veel verbeeldingskracht voor nodig gehad om te kunnen bedenken dat het niet zo was zoals iedereen in die tijd van mening was - dat is toch fantastisch? Daar kan ik echt helemaal van achterover vallen.

Hier vloeien jouw eigen geloofservaring en jouw opvatting over je werk ook samen?

(lacht) Er zit weinig tussen.

Komen jouw studenten nadat ze van jou het vak Pastoraat hebben gehad tot de conclusie dat pastoraat verbeelding vergt?

Ik hoop het.

Toets jij studenten niet op verbeeldingskracht, in hun pastorale gesprekken bijvoorbeeld?

Nee, weet je... hoe zou ik dat kunnen toetsen? Ik vind 't spannend... Als verbeeldingskracht is dat je vanuit je eigen denken met een sprong naar iets nieuws komt of naar iets anders komt of dat je iets verrassends kunt verzinnen, dan is dat wel een toets in mijn module Pastoraat en Verbeelding: wat doe jij waardoor je denkt dat dit zo is, wat gebeurt er waardoor jij meent dat dit symbool werkzaam kan zijn en op welke manier dan? Daarvoor heb je verbeeldingskracht nodig. Als het gaat om pastorale gesprekken kan ik dat toetsen. In hoeverre kun jij met je verbeeldingskracht de ander verstaan? Daar heb je ook verbeeldingskracht voor nodig. Je kunt het in verbatims zien: 'Die slaat de plank volstrekt mis' of 'Die luistert helemaal niet tussen de zinnen door.' Dat kan je wel zien.

Wat ik heel graag zou willen is dat de studenten fijngevoeligheid ontwikkelen voor wat ik noem 'wat deugt en wat niet deugt': wat goed is en wat niet, wat werkt en wat niet. Ik kan daar soms heel teleurgesteld in zijn, ook als het gaat om bijvoorbeeld de vieringen in onze opleiding. Het is in eendimensionale taal, bijvoorbeeld. Daar word ik heel verdrietig van en denk: 'zo plat kun je toch niet over God praten? Zo kun je toch niet over mij praten?' Daar zou ik heel graag mee bezig zijn in colleges, maar dat vind ik wel een heel lastige opgave hoor. Ik zou heel graag willen dat het in ons curriculum zat.

Wat is het lastige?

Ik twijfel altijd aan mijn eigen integriteit hierin; ik kan wel van bepaalde liederen houden, maar wie ben ik? Dat is dus mijn eigen vraag. Ik kan ook wel theologische argumenten bedenken waarom ik vind dat dat nodig zou zijn; maar ik hoor van diverse kanten ook andere argumenten die kennelijk net zo zwaar wegen. Dus ik vind dat ingewikkeld.

Nog iets ter verduidelijking: de manier van vieren heeft te maken met wat als 'functie' van geloof wordt gezien. Geloven is deels bevestigend, maar geeft ook hoop en prikkeling: dat is perspectiefwisseling. Maar sommigen vinden dat geloven enkel troostend is, of op verzoening gericht. Hieruit vloeit een verschil in opvatting voort over hoe dan de viering invulling krijgt. Gaan we ervan uit dat zo'n viering een oefening is in de opleiding, dan mag ik daar als docent iets van vinden, ook ter correctie op eenzijdige beelden en opvattingen. Maar daar zijn we het als opleiding eigenlijk nooit echt over eens geworden. We moeten het in deze opleiding wel met elkaar zien te rooien met pinkstermensen, baptistenmensen, gereformeerde mensen en noem maar op, die allemaal dat soort dingen wel mooi lijken te vinden - dus wie ben ik?

Les in pastoraat geven heeft te maken met geesteswetenschappelijke vorming in de zin van leren welke theologische basisprincipes onder bepaalde pastorale visies liggen, maar ook sterk welke psychologische visies er liggen onder die mensbeelden - dus die twee zijn op elkaar betrokken voor mijn gevoel. Ik geef dat vak vanuit leermeesterschap, ik ben de meester of expert die langere ervaring heeft en meer kennis heeft, meer praktische ervaring heeft.

En voel je je dan ook voldoende passen in het toetsstelsel? De leermeester zou ook gewoon kunnen zeggen: 'Je bent goed op weg; het gaat al heel fijn, ga maar door zo!'

Dat is meer een procesbenadering dan een toets in het momentum. Dat is ook het fijne van mijn vak, dat ik studenten vier jaar zie. Ik zie: 'Eerst doe je het zo en nu heb je die en die stappen gemaakt en nu zie ik dat je weer nieuwe stappen maakt.' En in mijn toetsing, wat natuurlijk wel de momentane toetsing is van deze instelling, merk ik dat ik ook het proces heel sterk meeneem. Het staat er natuurlijk nooit in... ik kan niet het proces omschrijven, maar dat doe ik wel... Ik kan niet naar studenten kijken in een beoordelingsformulier en dan zeggen: 'Zo staat het ervoor.' Nee... ik heb ze ook zeven weken gezien en heb ze vorig jaar gezien en ik weet dat ze die en die kant op willen... dus de beoordeling is altijd in relatie tot een proces. Ik kan het niet los van een proces zien.

In theologieonderwijs hoort Leren en spiritualiteit bij elkaar. Wat ik met studenten hoop te oefenen is 'Wie ben ik in mijn traditie en.. hoe verhoud ik mij daartoe?' En 'Wat betekent het als ik daarin verander en als ik me dingen toe-eigen uit die traditie die ik niet kende?' Dat vind ik ook een spannende leerweg. Dat hoort ook bij pastor worden. Pastor-zijn doet iets met je identiteit. De persoon van degene die dat doet zit in het pastoraat. Je kunt het niet los zien van wie je bent als religieus of gelovig of levensbeschouwelijk mens en in die zin vind ik dat ik een soort verantwoordelijkheid heb om mensen daarin te begeleiden. Wat gebeurt er dan met jou in de contacten met andere mensen? Ik wil de studenten laten oefenen in het nadenken over hun verhouding tot hun eigen traditie en daar hoort die spiritualiteit ook bij. 'Wat betekent die traditie van jou voor jou?' En 'Wat betekent dat weer voor mij?' Als pastor heb je altijd te maken met anderen die ook weer hun eigen geloof of overtuiging meenemen. Daar moet je je toe verhouden. Je kunt er niet onverschillig tegenover staan - dat kan niet. Dat is iets wat voor de studenten een hele opgave is, maar het hoort wel bij het leren van pastoraat.

Ik zou je meer willen vragen over de relatie tussen verbeelding en waarneming. Verbeelding staat eigenlijk zelden los van waarneming, misschien wel nooit, dat is een kwestie van filosofie daarover... Hoe speelt waarneming in jouw eigen lessen pastoraat een rol?

Hoe kijk je naar de ander - dat speelt een grote rol. En hoe kijk je naar jezelf? En wat veroorzaakt ruis? In die zin heb ik het dus wel over waarneming, met name als het gaat om referentiekaders.

En als je dan de waarneming zelf neemt, je bespreekt bijvoorbeeld een verbatim, ik kan me voorstellen dat waarneming daar ook een rol in speelt?

Ja, en wat nemen de mensen die het analyseren waar in het verbatim. Dat is ook wel heel grappig! Wie een verbatim ter bespreking inlevert moet een situatieschets maken. Dus die schetst hoe de pastorant overkomt, dus een waarneming van de pastorant... Dat is soms prachtig en heel open en vol compassie en ook met liefde beschreven, maar soms ook heel kort en heel zakelijk - dat zegt wel iets over de student. Maar wat ik nog veel spannender vind is eigenlijk dat je met elkaar een verbatim leest en dat bespreekt en dat er dan van alles in gelezen wordt wat daar niet staat maar wat tussen de regels door gelezen wordt en dat is iets waar ik wel heel erg op wijs. 'Waar haal je dat vandaan? Want dat staat er niet.' Je doet iets met wat er staat. En dan gaat het ook over de vraag hoe je met tekst omgaat. Als je tekst in je opneemt gebeurt er iets in jou en dan plak je er weer dingen van jezelf op. In de verbatimbespreking gaat het erom dat je zo zuiver mogelijk allereerst die tekst leest... en

vervolgens kun je in een nagesprek nog wel dingen checken over jouw interpretatie in de waarneming - maar het gaat er allereerst om dat je de tekst goed leest.

Daarmee kom je dus al op de verbeelding die meteen meespeelt in het gesprek en in de analyse van het gesprek en daarin ben je dus terughoudend, aanvankelijk in ieder geval.

In eerste instantie wel. In eerste instantie wordt er een analyse gegeven van het verbatim... dan probeer ik mensen zo zuiver mogelijk te laten kijken en tekstueel te analyseren en dan spreekt degene die het verslag inbrengt ook mee. Vervolgens heb je een gesprek over de betekenis van wat daar gezegd wordt en wat er gebeurt in de relatie tussen pastor en pastoraat. Dat ligt veel meer open voor interpretatie, ook voor degene die de pastor is want die interpreteert ook voortdurend... en dát is het moment waarop verbeelding wel een grotere rol gaat krijgen. 'Zou het ook zo kunnen zijn dat...?' Zo gaan we ook opties exploreren.

En is die verbeelding dan doelgericht of kan het alle kanten op gaan?

De verbeelding is gericht op beide. Het mag alle twee: aan de ene kant mogen de studenten invullen ('Dat zie ik gebeuren en volgens mij klopt het dat...' of: 'Wat zeg je als ik dat en dat zeg') maar tegelijkertijd zeg ik ook: 'Kun je nu ook je verbeelding gebruiken voor het alternatief?' Dus: kun je ook 'as if'-vragen stellen? We gebruiken het verbatim voor een bepaald doel, wat ik omdenken noem: probeer een andere kant op te denken dan je misschien van nature gewend bent. Maar ik laat ze inderdaad ook vrij om degene die het verbatim inbrengt, te bevragen op 'ik zie dat en dat, heb ik het goed dat...' Dus twee kanten op.

Dus het is een creatief proces?

...en hoe het loopt hangt ook af van degene die het inbrengt. Dus je moet daar ook een bepaalde flexibiliteit in hebben.

En denk je dat studenten na jouw cursussen ook zelf zeggen dat pastoraat een vorm van creatieve verbeelding is?

(Gniffelt hummend, lacht) Weet ik niet, weet ik niet. In de module Pastoraat en Verbeelding gaat het daar alléén maar over. Over welke metaforen mensen gebruiken, wat hun beeldtaal zegt over wat ze innerlijk voelen. Dus daar gebeurt het voortdurend. Maar of onze studenten uiteindelijk na vier jaar dat als antwoord geven op jouw vraag 'Wat is pastoraat voor jou?' - dat denk ik niet. Jammer maar...

Jij noemt de module Pastoraat en Verbeelding. Dat ligt ook voor de hand. Maar daar kan dus ook iets paradoxaals gebeuren, want het lijkt erop dat in die module slechts een bepaald aspect van het pastoraat verbeelding wordt genoemd.

Ik snap wel wat je bedoelt. Het wordt de excuustruus van de verbeelding in het pastoraat. Ik denk ook dat het deels waar is. Ik merk dat bij de studenten in dat vak de verlegenheid het allergrootst is. 'Wat moeten we hier nu mee?' Terwijl ze in jaar twee al hebben geleerd over het gebruik van metaforen. Maar op de een of andere manier zitten ze dan nog zo in de techniek dat het lastig is voor hen om de vertaalslag te maken naar pastoraat als verbeelding. Je hebt je verbeelding erg nodig, alleen al om je in te leven in de pastoraat.

Ik vergelijk het even met kijken naar kunst - daar kun je heel gerichte stappen zetten van waarneming. Zie jij dat ook in jouw vak?

Nou, dat gebeurt niet methodisch. Ik ben nauwelijks op de hoogte. Ik heb er een aantal dingen over gelezen maar methodisch kijken naar kunst vraagt een aantal methodische stappen van kijken en zo gebeurt het niet in dit vak. Behalve in de verbatim-analyse. Daarom vind ik dat ook zo'n onmisbaar stukje. Dat studenten het toch geoefend en gedaan hebben en het dus later ook voor zichzelf kunnen toepassen. Want dat moeten ze kunnen, vind ik. Het is een reflectiehulpmiddel.

Dat lijkt dus op het methodisch kijken naar kunst in de zin van dat je een tijdje je interpretatie opschort en...

Opschort... precies. Dat is ongelooflijk ingewikkeld en moeilijk. Mensen beginnen eigenlijk altijd meteen te interpreteren. Je kunt ook eerst beginnen te kijken. Wat zie je? Ik zie een donker stuk en een licht stuk. Ik zie kleur en... Het is wel gortdroog om daar te beginnen eigenlijk.

Totdat je de smaak te pakken hebt. En dat spel blijkt dan ook wel weer heel erg leuk te zijn. Dat je jezelf betrapt, 'Oh, nu ben ik al weer aan het interpreteren!'

Ik vind het zelf ook wel ingewikkeld, want voor je het weet... Het eerste wat je zegt is 'Mooi' of 'Niet mooi'. En dan pas bepaal je of het interessant is om verder naar te kijken. Daar begint het mee, daar heb je al een drempeltje genomen. Dat is heel subjectief. Dat is helemaal niet open, terwijl je inderdaad zou moeten kijken en zeggen: 'Ik kijk en wat zie ik, zonder dat ik het mooi of lelijk noem en interessant of niet.' Ik vind het lastig. Werk dat me aanspreekt ben ik geneigd om goed te bekijken en daarna ben ik ook wel geneigd om er dingen over op te zoeken. Dus wat voor tijd is dit geweest, wat voor dingen zie ik, wat schildert de schilder en waarom die personen... Dan ben ik wel geneigd om daar informatie over te zoeken als ik het interessant genoeg vind. En er zijn ook wel schilderijen en beeldhouwwerken die ik zie, waarvan ik ongelooflijk onder de indruk kan raken gewoon door de vorm of door de kracht van vorm en verbeelding en daar hoef ik eigenlijk verder niks mee omdat het gewoon zó binnenkomt. Bij sommige dingen denk ik 'Oh, wat mooi maar

Ophelia (1852), John Everett Millais

waarom?' En informatie helpt me dan. Ik ben bijvoorbeeld naar de expositie van de Prerafaëlieten geweest en dan wil ik me in zo'n stroming verdiepen en kijken wat die schilders eigenlijk beoogden en waarom ze zich zo noemden. En wat voor thema's vind ik terug in die stroming? Ik vind het dan heel leuk om daar meer van te weten te komen zodat ik wat gerichter kan kijken, want je kunt kijken en je kunt beschrijven maar dan zie je ook dingen niet, omdat je dingen niet weet. Ik vind het dan soms ook leuk om de omweg te nemen: 'Oké, nu wil ik er wat over weten

en dan wil ik nog eens kijken.' Zo dus. Het klinkt niet al te georganiseerd maar ik neem wel stappen in elk geval. Er gebeurt al iets wanneer ik me verbonden voel met hoe dingen geschilderd zijn of hoe beeldhouwwerken eruitzien. Ik zou het moeilijker vinden om kunst die

ik ingewikkeld vind, door studie misschien wel mooi te gaan vinden. Ik heb altijd bewondering voor mensen die het zo doen.

Je wilt liever studeren op iets wat je mooi vindt?

Ja, omdat het je aanspreekt, omdat je er begrip voor krijgt en denkt 'Wauw!' Want je kunt heel veel bewondering krijgen voor wat er gebeurt in een schilderij of een beeldhouwwerk doordat je er meer over leest. Ik heb bijvoorbeeld wel stukken van Joost Zwagerman gelezen en dacht dan 'O kijk! Als ik dat nou toch eerder geweten had, dan had ik daar in Tate Gallery wel wat langer voor dat schilderij gestaan.' Dan mis ik soms dat ik mezelf niet genoeg discipline opleg om dat soort dingen te doorgronden of zo iets.

Doe je het bij muziek anders, of loopt het daar ook zo ad hoc? Want muziek, daar heb je wat meer mee.

Ik zing natuurlijk ook, ik speel piano. Het werkt anders. Ik laat heel veel muziek voor zichzelf spreken maar het helpt me wel als ik bijvoorbeeld lees over de oude Engelse muziek en hoe die tot stand kwam en waarom Händel dat bepaalde stuk geschreven heeft en waarom al die trompetten erin zitten. Daar wordt het mooier van. Dan gaat het me meer aanspreken. Dan wordt het een filmpje, die muziek.

Je gaat er iets bij zien. Je noemde de schoonheid, de beeldverkenning. En ook kennis. En spel? Speelt dat ook een rol?

Spelen? Kunst als spel... Er is wel spel dat je kunst kunt noemen, maar dat is wat anders dan wat jij vraagt. Omgekeerd. Of een kunstwerk een spel is? Zo kijk ik er niet tegenaan merk ik. Ik vind het wel grappig dat je het zegt, want spel veronderstelt het licht nemen van iets ter wille van... En dan denk ik 'Oh hé, is dat zoals ik met muziek omga?' Ik denk het niet! Ik zing ook altijd geestelijke muziek dus dat is niet zo licht en eh.. kijk ik zo naar beeldende kunst? Lijkt me niet.

Dan een andere relatie met jouw eigenlijke vak, pastoraat: denk jij dat schoonheid troost?

Hmm... Nou, is het misschien omdat ik het woord 'mooi' heb gebruikt dat je het zo vraagt? Maar mooi is voor mij ook wat aansluit op verlangen en dat betekent niet altijd schoonheid. Dus als ik zeg dat ik iets mooi vind, dan heeft het connectie met een verlangen in mij, een verlangen naar hoop, of een verlangen naar harmonie of een verlangen naar troost, maar dat wil niet zeggen dat schoonheid in de zin van... wat je soms hebt bij een schilderij, de ervaring van 'Oh dat vind ik prachtig!' Nee, daar gaat het mij niet om! Het gaat me om de aansluiting in mij. En dat kan ook het geval zijn met een heel lelijk kunstwerk waarvan je denkt 'Oh wat afzichtelijk!', dat pijn kan doen en dat aansluit bij een verlangen, bijvoorbeeld de schilderijen van Lucian Freud - ik vind ze echt afzichtelijk en toch raken ze mij. Waarom weet ik niet, maar het is wel zo. Dus het hoeft niet esthetisch mooi te zijn - dat is niet wat ik bedoel. Maar wel hoop ik dat kunst mij raakt in een verlangen. De naaktheid van Freuds modellen kan ook raken aan het verlangen dat je zo mensen in hun weerloosheid en naaktheid weergeeft. Dat is ongelooflijk gedurfd en bijna bizar en pijnlijk en toch word ik geraakt door zijn werk. Maar bijvoorbeeld Ensor en zijn maskers die best mooi zijn, die doen me niks - daar word ik heel naar van. Dat raakt niet in die zin. Dus mooi is misschien wel het verkeerde woord.

Het fascinerende heeft vaak te maken met gruwel, mensen zijn vaak gefascineerd door gruwel of nargheid of kwaad of dood en dat gaat voor mijn gevoel meer om het doorvoelen van de ernst van de zaak ofzo. Ik ben wel iemand die daar wel ver in wil gaan, die niet snel afwijst. Daar wil ik dan wel in mijzelf naar op zoek. Dat is de winst van kunst dan trouwens... dat je daar niet omheen kunt.

Heeft zo iets ook zijn weerslag op je opvattingen over pastoraat?

Ja, studenten leren bij mij dat je geen genoegen moet nemen met onrecht, met wat mensen willen verbloemen, omdat dat niet goed is, uiteindelijk niet goed is. En ook in mijn contact met studenten overigens kan ik veeleisend zijn in de zin van 'Ik zie in jou ruis en blokkades die jezelf volgens mij best wel kent en waarmee je niet aan de gang gaat, waardoor je straks in je beroep niet optimaal functioneert.' En dan hoeft ik die blokkades niet precies te weten maar ik wil wel dat ze ermee aan de slag gaan. Als ik het zie gebeuren dan vind ik dat ik er iets van mag zeggen, geloof ik. (zegt ze aarzelend) Ik ben niet altijd zo vrijmoedig.

Wat zie jij nu eigenlijk als de functie van kunst en cultuur?

Op een leeskring vroegen ze mij naar de functie van literatuur. Nou, zowel literatuur als beeldende kunst hebben als functie om in een cultuur het menselijk bestaan vanuit allerlei perspectieven te belichten. Dat kan grappig zijn en dat kan doodernstig zijn en dat kan gruwelijk zijn... en bij voorkeur zodanig dat mijn perspectief erdoor wijzigt... al is het maar een fractie. Dat zou ik prettig vinden. Dan is kunst volgens mij geslaagd. Maar dat betekent ook dat kunst een heel groot gebied bestrijkt, voor mijn gevoel. Ik zeg niets over vorm. Dat doe ik met opzet niet omdat ik daar... Het gaat me erom dat mijn perspectief een beetje kantelt. Het lijkt veel op religie. Kunst heeft een andere vorm, heeft andere middelen tot zijn beschikking maar religie lijkt daar veel op.

Zit er iets wezenlijks in religie wat je ervan zou willen onderscheiden?

Dat hangt er een beetje van af. De christelijke religie heeft bepaalde transcendente personen waar mensen zich toe verhouden... een soort 'buiten - ik'.

Dat zie je niet aanwezig in de kunst? Of delen van de kunst?

In delen van de kunst wel! En in de geestelijke muziek en oude beeldende kunst.

Oude beeldende kunst! Boogiewoogie van Mondriaan - zit daar transcendentie in? Zou dat kunnen?

Nou, er zit in elk geval beweging in. Ehm... zit daar transcendentie in... Als je leest wat Henning Luther schrijft over religie (waar ik eerder ook al over sprak) dat mensen soms van hun fundament loskomen en dat dan het momentum ontstaat dat er iets gebeuren kan van een religieus ervaren... dan zit het er vol mee, zou ik willen zeggen. Want dat is namelijk wat Boogiewoogie van Mondriaan doet hè? Het hele schilderij gaat al op zijn kant, bij wijze van spreken. Dat is natuurlijk het mooie van dat schilderij, het spannende van dat schilderij. Dus, als je het zo wil zien... een beetje vergezocht...

Je maakte net onderscheid tussen oude kunst en nieuwe kunst. Heb jij meer affiniteit met een van die twee velden?

Nee, niet echt! Het is waarschijnlijk onwetendheid wat ik nu zeg, maar bij oude kunst heb ik altijd het gevoel dat ik er een boek bij nodig heb... omdat er zoveel aan symbolen en attributen en al die dingen zijn, weet je? En dat heeft allemaal zo zijn functie en zijn zin en zijn nut en dat weet ik allemaal niet en dan koop ik maar gewoon zo'n boek en dan moet ik maar lezen wat er allemaal met die zwaan bij Venus gebeurde... snap je wat ik bedoel? Je hebt er een boek bij nodig om het te vatten. Als dat de bedoeling is van zo'n schilderij dat je het snapt... Dat vind ik soms het obstakel bij oude kunst. Maar ik kan wel echt helemaal stil worden van Meisje met de parel van Vermeer. Dat is zo ongelooflijk verstild... en met dat mooie koele licht! Prachtig! Maar ik houd ook heel erg van Munch en van Pollock - er zit een bepaald soort drift in die schilderijen die op de een of andere manier óók raakt. Misschien ligt dat soort emotie wel vlak onder de verf, zeg maar.

Heb je het idee dat je die emotie in moderne kunst meer voelt?

Ik denk het wel. Dat zit ook in de penseelvoering. En daar gebeurt natuurlijk ook iets vanuit drift en agressie en emotie. Dat is heel wat anders dan het fijne penseelwerk van Vermeer... Ja, in die modernen zie ik wel meer emotie. Er wordt met meer emotie gewerkt, lijkt het wel. Dat zie je in de schilderijen terug. Je leest het eraan af en helemaal als je er dichtbij kunt staan. Je moet het gewoon van heel dichtbij bekijken en zien.

Tillich vindt dat in werken van dit soort kunstenaars (hij noemt ze expressieve kunstenaars) het religieuze het meest tot zijn recht komt. Vind je daar wat voor pleiten?

Tillich heeft het dan over het *ultimate concern* waar mensen zich mee bezig houden, dat wat de drijfveer van mensen is... dat ze daar achterkomen... dat ze zich daarmee verhouden... en ik zeg dat je daar perspectiefwisseling voor nodig hebt. Nou, als je die combi maakt dan ben je een heel eind in die richting.

Zou dat jouw voorkeur voor juist deze heftige kunstenaars die je noemt verklaren?

(Nadenkend) Misschien wel.

Maar daarnaast stel je ook een Vermeer waarvan je heel stil kunt worden.

Wat dus ook raakt aan een verlangen. Religie is ook stil worden en rust vinden, is ook een heel klein lichtje in de duisternis zoals op Rembrandts De geboorte. Als je dat vergelijkt met andere schilderijen is het bijna een camera obscura, een heel donker vlak en een heel klein lichtstraaltje en daar gaat het dan om. Fantastisch! Er is veel wat raakt aan religieuze verlangens en die verlangens zijn ook divers. Ik verlang in religie niet alleen maar naar troost maar ook dat ik af en toe opgejaagd word van 'Kom op! Het kan beter. Het kan mooier. De wereld kan anders.' Daar zit een spanning in en op dat palet kunnen allerlei mensen hun schilderijen nalaten, zou ik zeggen.

De opleiding werkt toe naar competenties. Onder welke competentie zou aandacht voor beeldende kunst vallen?

Het valt onder hermeneutiek natuurlijk. Je moet kunnen verstaan en duiden, kijken en duiden.

Het is een soort basisgegeven dat net als hermeneutiek onder alles ligt?

Wij doen alles met tekst, hè? We doen niks of nauwelijks iets met beelden, terwijl onze maatschappij voor driekwart van beelden aan elkaar hangt. Als je kijkt naar de kennisbasis van de opleidingen GPW (Godsdienst-Pastoraal Werk) en GL (Lerarenopleiding Godsdienst en Levensbeschouwing) dan zit daar wel kunst in. Dus het leren verstaan van kunst en het benutten van kunst. Onder welke competentie dat precies valt, weet ik niet. In GL zit nog een module 'Hoe werk je met kunst in de klas', maar GPW-ers hebben dat helemaal niet. We hebben niet echt een module of een leerlijn maar we hebben het wel in de kennisbasis staan dus het zou er gewoon in horen te zitten. Het zou echt moeten... daar ben ik van overtuigd... niet alleen om te voldoen aan die kennisbasis maar omdat ik de zin van die kennisbasis zie.

Is het gebruiken van kunst in het pastoraal werk vergelijkbaar met hoe je preekt over een tekst?

Ik denk het wel. Ik probeer eigenlijk altijd in elk geval één thema te kiezen. Dus niet zes, wat ik best wel veel predikanten hoor doen... Het gaat bij mij over één ding, dat zeg ik ook van tevoren: 'We kunnen het over allerlei dingen hebben, maar vandaag gaat het hierover.' En ik kies dan voor één bepaalde blik op een tekst. Ik probeer zo iets van perspectiefwisseling teweeg te brengen. Niet elke tekst is echt eenvoudig maar bijvoorbeeld laatst was het advent en ging het over de vier vrouwen in het geslachtsregister. Ik ging in één van die diensten voor en dan denk ik al een tijdje van tevoren: 'Wat zal ik doen, zal ik het durven? Ik ga het maar doen.' Ik wilde het 'ik-verhaal' vertellen van Bathseba, want die zegt geen woord in het hele verhaal en dat klopt niet want het gaat over haar en er gebeurt van alles met haar en ze moet van alles - en toen heb ik het ik-verhaal van Bathseba verteld. Dan komen de mensen na afloop wel naar je toen met 'Dat heb ik nog nooit zo gehoord of er zo over nagedacht' of 'Het is me nog nooit opgevallen dat ze helemaal niks zegt in dat hele verhaal.' Dan is het geslaagd.

Gaat jouw theologie überhaupt om perspectiefwisseling?

Anders kan God niet bij ons binnenkomen. Als je niet bereid bent om de wereld omgekeerd te willen zien, is het vergeefse moeite van God. Mensen hebben iets nodig als 'Het kan ook anders dan ik denk en doe en geloof.' Dat zou ik graag willen bewerkstelligen.

En ken je goede voorbeelden van andere theologen, misschien juist praktisch theologen, die je op dit gebied als inspirerend hebt ervaren?

Andere theologen dan Henning Luther zijn bijvoorbeeld Jeff Astley, een Engelse theoloog, die mij ook gewezen heeft op een perspectiefwisseling. Ik was predikant en ik had een theologische opleiding genoten en zat toch wel enigszins in een ivoren toren, zoals iedereen die gestudeerd heeft dat op een gegeven ogenblik zit. Hij heeft mij gewezen op het feit dat je als kerk wel degelijk rekening moet houden met *ordinary theology*. Dat houdt in dat ieder mens er theologie op na houdt, hoe eenvoudig ook, en dat je daar je oren naar te luisteren

hebt te leggen, omdat je met theologie vanuit een ivoren toren totaal niets bewerkstelligt als het niet aansluit bij die *ordinary theology*, terwijl dat een heel grote bron van wijsheid is. Nou, dat heeft bij mij ook een perspectiefwisseling teweeg gebracht: 'Oké, daar moet ik meer mee aan de slag.'

Heb jij ook reële ervaringen met onze studenten dat zij - vooral in de begintijd, als ze zich nog niet theologisch ontwikkeld hebben - een ordinary theology hebben? Waar jij stil van wordt?

Soms wel, als zij inderdaad nog geen theologisch boek gelezen hebben, maar wel een authentieke wijsheid hebben waar ik als theoloog ontzag voor mag hebben - en hoor te hebben.

Oh ja, een andere theologe, wat recenter, is Nicola Slee, een Engelse feministische theologe. Zij heeft een proefschrift geschreven dat zou gaan over de geloofservaringen van vrouwen. Dat onderzoek deed ze op de traditionele theologische manier en toen bleek - ze was halverwege het onderzoek - dat ze niet kon vangen wat die vrouwen geloofden. Toen heeft ze het roer omgegooid en die vrouwen geloofsbiografieën laten schrijven en daar konden die vrouwen goed mee uit de voeten. Sommigen spraken het in en anderen schreven het helemaal op. Slee heeft die verhalen verzameld en er een prachtig boek over geschreven, *Womens Faith Development*, waarin ze een prachtig inzicht levert in hoe vrouwen geloven en hoe dat samenhangt met hun alledaagse bestaan. En tegelijkertijd, en dat waardeer ik enorm in haar, heeft ze gezegd: 'En dus lever ik enorme kritiek op de gangbare onderzoeksmethodiek die helemaal niet deugt voor vrouwen.' Dat vond ik knap van haar. Ze heeft twee dingen gedaan en dat laatste heeft mij weer enorm de ogen geopend, als je dus bezig gaat met de *ordinary theology* van vrouwen, dan heeft dat wel degelijk enorme consequenties voor de theologie. En dat is ook iets waar ik hier nog steeds tegen te hoop loop als het gaat om het onderzoek hier. Ik kan zelf nog niet voldoende articuleren waarom het zo is, maar er zit een gevoel van 'Dit is niet de weg voor een aantal vrouwen hier.'

Het is mij duidelijk geworden dat er drie lagen theologie zijn, de alledaagse theologie van mensen, een kerkelijke theologie op lokaal niveau en een universitaire theologie. Met name die laatste heeft teveel boven die eerste twee gestaan. Theologie aan de universiteit is ook de vrijplaats hoor, dat ontken ik niet - dat houd ik ook wel vast. Het moet niet opgaan in elkaar, maar ik vind dat je moet zorgen dat je die verbinding houdt.

Nog even weer concreet terug naar de kunst. Zou jij je kunnen voorstellen dat je eigen doelstellingen zouden veranderen door meer na te denken over de mogelijk functie van kunst binnen je lessen?

Als ik dat werkelijk in overtuiging zou durven. Daar heb ik het al over gehad, dat ik me daar nog niet zo overtuigd in voel dat ik dat kan, werken met kunst als didactisch middel. Maar als ik zelf het gevoel had 'Daar ben ik wel in thuis, daar kan ik mee werken, dat kan ik doen', dan zou dat wel veranderen. Ik doe het nu wel eens, maar te incidenteel en heb dan het gevoel dat ik te weinig grond onder mijn voeten heb. Ik zou het heel prettig vinden, en dat staat op mijn verlanglijstje, een cursus kunstkijken te doen, maar dat zijn meteen twintig avonden. Dat is een beetje veel voor mij. Ik krijg vast de smaak wel te pakken, want het is leuk om te doen. En het zou me wel helpen. Het is dus iets wat me interesseert en waar ik mee bezig ben, maar het toepassen in de les is wat anders dan er een boek over te lezen of een cursus te

volgen. Ik zou graag een goede methode hebben om te kijken naar kunst, hoe doe je dat, en daarin gewoon een heel aantal keren oefenen. Want je kunt een methode leren, maar je moet het volgens mij tig-keer gedaan hebben om er geroutineerd mee om te gaan.

Wat lijkt jouw een minimale voorwaarde die je aan collega's kunt stellen om kunst in zijn of haar lessen te betrekken?

Je moet het niet van iedereen vragen, want sommige mensen vinden het echt niet interessant. Die moet je daar niet toe dwingen. Want dan is het een kunstje. Dus dat zou ik niet willen.

Hoe schat je de aantrekkelijkheid van de opleiding in als we aandacht voor kunst tot een opvallend kenmerk van de opleiding zouden maken?

Nou. Die wordt voor sommigen vergroot, maar ik wil dan wel kunnen uitleggen wat er zo belangrijk is aan kunst in een theologieopleiding. En dat kan ik zelf wel, maar dan wil ik het daar ook als team over gehad hebben. Want volgens mij is niet iedereen er zo van overtuigd. Ik vind dat ik dan moet kunnen uitleggen waarom het van belang is. We zullen er een aantal studenten mee trekken, die misschien nu niet komen, maar er zullen ook potentiële studenten afhaken. Streng-evangelische mensen zullen aandacht voor kunst niet interessant vinden, vermoed ik. Daar gaat het hun niet om.

Hebben andere aspecten van onze opleiding meer prioriteit dan dit onderzoek naar kunst en theologie?

In het geheel van de opleiding? Hm, ik vind dat we nooit echt uitspreken naar elkaar wat wij verstaan onder theologie - dat vind ik eigenlijk wel kwalijk. We hebben het er nu over, of liever - ik heb het er nu over, maar het is eigenlijk heel raar dat we dat niet met elkaar eens doorspreken. Ook als het gaat om de vraag wat we nu eigenlijk het belangrijkste vinden in het onderwijs dat wij aanbieden. Over vrij fundamentele dingen wordt niet veel gesproken en dat is jammer. Ik zou bijvoorbeeld heel graag van collega's en van mijzelf ook wel eens geformuleerd willen zien hoe we eigenlijk tegen de ontwikkeling van de student aankijken. Ik heb daar wel wat over te vertellen. Er zijn ook collega's die volgens mij heel anders tegen studenten aankijken. Dat geeft ruis af en toe, in de communicatie over studenten. Het zou goed zijn als we daar eens met elkaar over spraken. Ik wil bijvoorbeeld graag in mijn waarde gelaten worden in mijn procesmatige manier van naar studenten kijken, terwijl iemand anders zegt 'Ik wil gewoon graag dat studenten snappen hoe jodendom in elkaar steekt of weten hoe je moet exegetiseren.' We hebben alle twee recht van spreken, en het zou helpen als we daar eens het gesprek over voerden, want dat maakt dat je de ander beter begrijpt. Als je het over studenten hebt en een collega zegt: 'Nou hij doet het prima hoor!', slaat dat misschien op één vak waar hij een acht voor gehaald heeft, maar het gaat niet over het functioneren van die student in het proces van zijn opleiding.

Jojanne Kemman

Op zoek naar heilzame verwarring

Interview met Joanne Kemman

Joanne Kemman is sinds 2009 docent aan de opleiding Theologie en Levensbeschouwing van Windesheim. Haar expertise ligt vooral op het vlak van godsdienstpedagogiek en -didactic. Het interview met Joanne vindt deels plaats in het Johannescentrum in Utrecht Overvecht waar de theologieopleiding van Windesheim tot in 2014 een dependance had, waar voorheen de theologieopleiding van het Nederlands Bijbel Instituut (NBI) was gevestigd. Het tweede deel vindt plaats bij Joanne thuis in de stad Utrecht, waar zij met haar man woont in een fraai kleurrijk interieur. Aan de wanden hangt veel grafiek van bekende en minder bekende kunstenaars. In twee vitrines en op een strak witte kast staan glazen objecten, sommige kom- of vaasvormig, andere min of meer figuratief. Het gesprek met Joanne heeft als basis duidelijk het perspectief van de Lerarenopleiding Godsdienst en Levensbeschouwing. Joanne, geboren in 1958, studeerde Theologie aan het NBI en vervolgens in Tilburg aan de Theologische Universiteit. Zij was eerder tien jaar docent godsdienst aan het Revis Lyceum in Doorn.

Wat is je historische ontwikkeling tot op heden als het gaat om je rol als theologiedocent?

Als kind hield ik enorm van bijbelverhalen. In de boekenkast van mijn ouders stond zo'n mooi boek in een prachtige, door mijn moeder geborduurde hoes in de kast, en dat mocht ik dan één keer per week eruit halen. Het was onze huisbijbel, hun trouwbijbel. Daarin zocht ik alle antwoorden op bijbelvragen die ik op school, een goed gereformeerde school, kreeg. Daar heb ik mijn hele leven al heel veel plezier van want het leverde mij ook heel veel bijbelkennis op. Dus eigenlijk had ik al jong die interesse om met bijbelverhalen bezig te zijn.

Ik ben me later in theologie gaan verdiepen. Eerst via de cursus Theologie van gemeenteleden, daarna via de hbo-opleiding voor theologie hier in Utrecht, het NBI. Daarna ben ik gaan werken in het voortgezet onderwijs als docent Godsdienst aan het Revis Lyceum in Doorn. Daar heb ik ruim tien jaar gewerkt. Na een jaar of twee dacht ik: 'Ik vind verder studeren wel weer leuk.' Ik ben toen de master Christendom en Cultuur gaan doen aan de Katholieke Theologische Universiteit in Tilburg. Dat vond ik ook wel heel leuk, ik had op het NBI de protestantse kant gedaan, nu een katholieke variant en zelf ben ik lid van een baptistengemeente, dus de evangelische hoek kwam vanuit mijn privéleven. Dat gaf me een breed perspectief.

Je vertelt dat je bijbelverhalen zo interessant vond. Had je ook heel vroeg al een ervaring van contact met God?

Ja, hoe je dat precies moet uitleggen weet ik niet, een warm gevoel. Bij die bijbelverhalen dacht ik: 'Ja, dat is God.' Daar keek ik enorm naar op, maar ook wist ik mij heel geborgen bij Hem.

Kun je jouw theologische ontwikkeling aangeven met kernwoorden?

Ten diepste draait het om *liefde*. En dat is wel een heel breed woord. Ik hoop dat dat ook in mijn leven zichtbaar wordt naar anderen toe. Dat betekent dus ook een ander kernwoord, *relatie*. De relatie tussen God en mens en de relatie tussen mij en de ander. Dat zijn altijd

mijn kernbegrippen geweest. Dat heeft er bij mij vanaf mijn vroegste jeugd wel ingezeten: kijken wat een ander nodig heeft.

Waren er inspirerende theologen of filosofen in jouw leven?

Een van de meer inspirerende mensen voor mij was Levinas die het heeft over 'het gelaat van de ander' - dat sloot sterk aan bij wie ik ben. Een andere theoloog is Paul Tillich die het onzichtbare wil zien in het zichtbare. En dan kom je in de kunst terecht. Tillich is ook wel mijn inspirator geweest om meer met beeld te gaan doen.

Ik heb ook veel met films gedaan - daarin is Margareth Miles voor mij belangrijk, een Amerikaanse theologe. Zij maakt geen films maar schrijft daarover op een hermeneutische manier: kijken hoe films religieus geduid kunnen worden.

Een belangrijk kernpunt is wel dat ik in contact kwam met een aantal vrouwelijke theologen en ging kijken hoe er met vrouwen werd omgegaan in bijbelse verhalen. Dat veranderde mijn blik op de verhalen en ook mijn blik op wat daarbuiten gebeurd is, hoe ik zelf ging denken. Ik herinner me het verhaal van Chung Hyun Kyung die blootsvoets binnenkwam bij de Wereldraad van Kerken in 1991 in Canberra en daar een toespraak hield over theologie vanuit haar eigen cultuur. Ik heb haar boek *De strijd om weer de zon te zijn* toen ook gelezen. Dat vond ik heel indrukwekkend. Het opende mijn blik voor het feit dat je vanuit heel andere perspectieven kon kijken. Dat leverde de bewustwording op dat er sterke culturele, sociale en gender-verschillende perspectieven zijn die je waarneming beïnvloeden. Niet alleen vanuit het perspectief waarmee je vreemdheid in het andere waarneemt, maar juist ook het perspectief waarmee je je eigen situatie waarneemt in vanzelfsprekendheden. Dat vond ik heel bijzonder.

Een andere inspirerende theologe vond ik Sally McFague (1991). Zij schreef over metaforen voor God. Zij zocht vooral naar de niet-specifiek mannelijk of vrouwelijke metaforen om God mee te duiden, dus God als vriend of als ouder of als geliefde. McFague zocht naar een theologie die betekenisvol was voor de huidige tijd, vooral holistisch en verbindend in plaats van dualistisch en scheidend. Dat gaf mij meer persoonlijke vrijheid in mijn eigen denken. Je probeert het dan ook uit en kijkt of je dat kunt doorvoelen, en God moeder noemen levert dan inderdaad een heel andere gewaarwording, een heel ander gevoel op dan God vader noemen. Dat vond ik bijzonder om te ontdekken. Ik kwam er later achter dat andere mensen dat ook aan het doen waren, maar door die literatuur ontstonden dit soort beelden en gevoelens en nieuwe invalshoeken om ernaar te kijken.

Je hebt niet echt iets verworpen maar er is wel meer speelruimte ontstaan?

Ja, dat is het eigenlijk. Ik dacht niet 'dat kan allemaal niet meer', maar ik ben wel andere beelden gaan ontwikkelen en dat verrijkt.

Is jouw opvatting over godsdienst verbonden met de religieuze beeldvorming van leerlingen?

Ja, ik vind het belangrijk dat ze leren dat er meerdere perspectieven zijn om vanuit te kijken en dat er meerdere beelden zijn om God in weer te geven en dat er dus ook voor jou een mogelijk passend beeld bij kan zijn. Bij de leerlingen op mijn school vond ik het altijd erg jammer wanneer ze God al direct verwierpen vanwege het beeld dat zij bij dat begrip hadden. Ik probeerde hen ook steeds wel te laten nadenken over welke godsbeelden in een verhaal voorbij kwamen zodat ze dat leerden herkennen en leerden zien dat dat beeldtaal is

en niet iets concreets dat je makkelijk aan de kant kunt zetten met 'Dat is het gewoon niet meer.' Het godsbeeld van leerlingen is meestal heel beperkt: concreet stellen leerlingen zich God voor als een onzichtbare persoon en ze stellen God en regels of voorschriften op dezelfde lijn. Die regels moeten ervoor zorgen dat je een beetje goed leeft en dat zijn dan vooral regels die ervoor zorgen dat je leven veel minder leuk is dan het zou kunnen zijn: je mag vooral veel niet. Hun reactie op hun eigen godsbeeld is dan: 'Dat kan niet; wat je niet kunt zien bestaat niet.' Je kunt ook best goed leven wanneer je je niet aan al die regels houdt die je leven minder leuk maken. Dit zijn beelden die ze makkelijk aan de kant kunnen zetten, en daar kun je je ook makkelijk tegen afzetten.

Je had het net ook over films, het leren kijken naar films. Kan een film nieuwe beelden van God oproepen zelfs als die film niet over God gaat?

Ja, een film hoeft niet expliciet over God te gaan om toch leerlingen op te roepen beelden van God te verkennen. Ganzevoort zegt ergens: *'God ligt op straat.'* Je kunt dus bij wijze van spreken op straat beginnen om beelden van God te ontdekken. Voor mij is het principe van Larry Kreitzer belangrijk. Hij noemt dit 'reversing the hermeneutical flow'. Dit vind ik een mooi uitgangspunt.⁸ Hij onderzoekt theologische thema's vanuit literatuur en film, die niet opzettelijk vanuit de Bijbel zijn ingebracht, maar daar wel naar kunnen verwijzen. Je vertaalt dat als het ware terug naar een bijbels beeld. Je begint bij datgene wat zich voordoet in een film of in een verhaal en vormt dit tot een leerproces van betekenisvorming. Het bekijken van een film veroorzaakt een emotionele impact die tot reflectie kan aanzetten. Vanuit de ervaring en het nadenken daarover, hermeneutiseert de leerling zich een weg naar de betekenis van een Bijbelverhaal. Dat daagt leerlingen ook uit in het bevragen van hun godsbeeld. Behalve film (vaak een beetje lang voor een één-uursvak) kunnen hiervoor ook kunstwerken worden gebruikt. Of muziek, of gedichten en andere teksten.

Heeft de godsdienstleraar daar een bepaalde taak in?

Niet per se om met film te werken, wel om leerlingen te helpen nieuwe beelden van God te leren kennen en herkennen en daarvoor iets aan te reiken. Want een godsdienstleraar heeft wel degelijk de taak om God ter sprake te brengen. Een godsdienstdocent moet het over God hebben en over de visies van mensen op God en hij moet leerlingen laten nadenken over hoe zij zichzelf daartoe verhouden en wat hun eigen beelden daarbij zijn. Leerlingen moeten daarom kennis maken met de betekenis van God voor anderen, bijvoorbeeld vanuit functionalistische, fundamentalistische, subjectieve perspectieven. Dat vraagt om opbouw. Je begint dan met heel andere dingen, je laat het verhaal de leerlingen uitdagen, je communiceert daar met hen over en dan hoop je dat leerlingen daarvan iets oppakken en er iets van meenemen. Je werkt als docent aan het gevoelig maken van de leerlingen voor religiositeit om hen heen.

Bijvoorbeeld: in de aanloop naar pasen maakten leerlingen kennis met het verhaal van het laatste avondmaal. Wanneer ze deze setting kenden, liet ik hun verschillende afbeeldingen in verschillende interpretaties zien van het laatste avondmaal, waarbij leerlingen uitzochten welke betekenis het beeld voor hen heeft. Zo konden zij nieuwe perspectieven op hun godsbeeld verkennen.

Cultuur, technologie en media kunnen krachtige bronnen vormen om een religieuze ervaring en theologische reflectie op te wekken.⁹ Paul Tillich zegt hierover: *'Everything that expresses*

⁸ Larry Kreitzer (1999), *Pauline images in fiction and film. On reversing the hermeneutical flow.*

⁹ David John Graham, *The Uses of Film in Theology.* In: Marsh and Ortiz (eds.) (1997) *Explorations in Theology and film, movies and meaning.* Oxford, Blackwell Publishers pag.37 e.v.

*ultimate reality expresses God, whether it intends to do so or not.*¹⁰ Hieraan zou kunnen worden toegevoegd dat dit niet alleen het medium maar ook de kijker geldt; in een variatie op Tillich meen ik dat ieder die geconfronteerd wordt met de ervaring van deze 'ultimate reality', met God wordt geconfronteerd, bewust dan wel onbewust van deze 'ontmoeting'. Voor Tillich zijn de media die deze 'ultimate reality' uitdrukken de stilistische vormgeving van een gedachte of een beeld.¹¹ Het zichtbare vertelt van het onzichtbare.

Je geeft daarbij een bepaalde lijn aan. Je komt bij een beeld uit. Kun je dan ook bij een beeld starten?

Je kunt inderdaad bij een beeld starten dat leerlingen voldoende uitdaagt om na te denken (te reflecteren) over de betekenis van het beeld. Als voorbeeld: ik maakte voor het reflecteren op het laatste avondmaal gebruik van een foto van Elisabeth Ohlson. Dat beeld bevroeg leerlingen sterk op de betekenis van de boodschap van Jezus. Het is soms heel lastig om je eigen beelden los te laten. Ik kan wel denken dat ik mijn leerlingen naar nieuwe betekenissen laat zoeken, maar door een beeld of een filmfragment in te brengen, laat ik toch al wat zien over mijn eigen godsbeeld. Dat betekent dat je altijd in een spanningsveld terecht komt tussen wat leerlingen zelf ontdekken en wat ik al ontdekt heb. Je kunt bijna nooit iets objectief aanbieden. Soms bied je alleen de omgeving aan waarin te ontdekken valt en niet het werk zelf, en wanneer je zoveel mogelijk objectiviteit wilt aanbieden moet die omgeving wel heel open zijn, een museum(zaal) bijvoorbeeld.

Theologiestudenten van Windesheim in gesprek bij kunstwerken in Museum de Fundatie

Sta je als gelovige voor de klas?

Ja, ik geloof. Ik ben christen. Dat weten leerlingen en studenten ook van mij. Dat betekent niet dat dit steeds ter sprake komt. Ik ben ook theologisch docent. Ik voel me zeker verantwoordelijk voor de theologie die je wilt neerzetten en die voor mij vooral een inclusieve theologie van relatie en van ontmoeting is. Ik voel me ook docent omdat ik dat gewoon een leuk beroep vind. Ik vind het leuk om hierin creatief te zijn, om werkvormen te bedenken die

¹⁰ Paul Tillich, *Art and Ultimate Reality*. Apostolos-Cappadona (ed.) *Art, Creativity, and the Sacres*. An anthology in religion and art. (2001) pag.220 e.v.. Uitg. New York: Continuum

¹¹ Idem, 222.

studenten aanzetten tot zelf nadenken. De onderwijskundige kant vind ik daarom ook een interessant onderdeel van dit beroep.

Kunnen studenten zich theologisch creatief ontwikkelen in deze opleiding?

Aan onze opleiding zijn zoveel verschillende docenten verbonden met allemaal hun eigen perspectief, dat zij ook studenten verschillende perspectieven kunnen aanreiken - zodat die een heel breed palet mogen ontvangen en daarmee zelf aan de slag kunnen gaan.

Hoe kan een student het beste leren?

Dat is eigenlijk het probleem van ervaring tegenover theorie. Leren studenten vanuit eigen ervaringen en laat je hen van daaruit zoeken naar de theorie, of bied je hun eerst de theorie aan? Ik weet dat het eerste een heel succesvol concept is, maar je kunt ook zeggen: 'Nee, wij reiken de theorie aan en de studenten kijken hoe hun ervaringen daarmee zijn.' Het onderwijsconcept van de laatste decennia gaat vooral uit van de ervaring en geeft dan de theorie erbij. Daar is veel zorgvuldigheid bij geboden want je wilt niet dat studenten bepaalde stukken theorie niet ontdekken. Dus als docent heb je daarin een aanreikende functie. Wanneer ze de theorie zelf moeten opzoeken, dan kan het niet anders dan dat ze stukken theorie missen. En dat zie je op dit moment ook: studenten leren om in de praktijk hun hoofd boven water te houden maar er is weinig basiskennis meer. Als gevolg daarvan worden er nu verschillende kennisbases geschreven.

Om een beroep te kunnen leren, en dat is mijn overtuiging... moeten studenten kunnen reflecteren. Ze moeten dus kunnen terugkijken wat iets met hen doet en waarom dat zo is. Anders wordt er niets geleerd. Dan word je een soort encyclopedie, maar dat is wat anders dan leren. Reflectie is altijd gericht op kijken naar welke kwaliteiten je hebt, naar wat iets aan jouw kwaliteiten toevoegt, wat jou verrijkt en hoe jouw groei verloopt. Waar groei jij van en wat heb jij nodig? Dat kan met praktijkervaringen maar dus ook met een stuk theorie.

Voor mij gaat het in het onderwijs toch allereerst om bildung. Dat je je leert verstaan tot een culturele traditie en leert je daarmee te identificeren. Ook omdat daarmee een stuk van je eigen ervaring en van je leven wordt meegenomen. Ik vind de geesteswetenschappelijke vorming heel belangrijk. Maar we zijn een beroepsopleiding dus zet ik me ook in voor het competentiegericht onderwijs waarbij docent en vakcoach een oordeel geven vanuit hun leermeesterschap waarin studenten meegenomen worden. Verder vind ik aandacht voor het zintuiglijke ook heel belangrijk: zien, horen, kunnen waarnemen. En de ontwikkeling van je persoonlijke spiritualiteit, waarbij je ontdekt wat de dragende grond voor jouw bestaan is.

Heb je een eigen onderwijsstijl?

Een van mijn opvattingen over leren en onderwijs is dat leren ook spelen is. Spel betekent niet dat het helemaal vrijblijvend en leuk is - ook als je met een groep tikkertje speelt kun je niet zomaar weglopen. Daar ligt een verantwoordelijkheid bij jou. En je hebt je te houden aan bepaalde regels. En daar conformeer je je dan ook aan. Maar wat spelen vooral oproept bij mensen is dat het heel veel betrokkenheid genereert en dat is de reden dat ik graag allerlei verschillende werkvormen inzet om mensen tot vormen van spelen te bewegen en op die manier te leren. Dat kan gaan van tot het uit elkaar knippen van onderwerpen waarbij je studenten die onderwerpen weer bij elkaar laat te brengen zodat ze in gesprek komen, of werken met mindmapping, tot en met werken met LEGO waarin ze hun eigen metafoor

bouwen. Vooral werkvormen waarmee ze aan en met elkaar sociaal leren maar ook voor zichzelf aan het denken worden gezet. Wat ik belangrijk vind is dat ik probeer op allerlei manieren een gezamenlijke, maar ook een interne dialoog op gang te brengen

En is dan iets in die interne dialoog ook spel?

Nou, dat is wel een punt waarop ik nog meer zou kunnen insteken. Leer ik hun ook speels reflecteren?

Het lijkt erop dat het woord spel bij jou vooral in de vorm zit, in de vorm van onderwijs?

Dat klopt wel, maar spel is ook betrokkenheid. De vorm van de activiteit en betrokkenheid horen bij elkaar.

Voel jij je vrij genoeg om speels je onderwijs te geven in de opleiding? Kun je doen wat je wilt?

Binnen de kaders die er liggen. Ik heb me nooit afgevraagd wat wel of niet mag. Dus voor wat ik wil doen en wat ik wil uitdragen, voel ik genoeg vrijheid.

Voel je je ook vrij in je autonome professionaliteit om aandacht aan kunst te geven in je colleges? En ook kunstopdrachten te geven aan studenten, stageopdrachten misschien?

Ja. Ik vind juist van kunst dat het wel iets mag oproepen bij studenten. Daarvoor zoek ik dan ook wel eens wat meer provocerende afbeeldingen op.

En krijg je dan ook wel eens als reactie op die provocatie dat studenten geïrriteerd raken?

Niet geïrriteerd maar soms wel wat gedesoriënteerd. En dat vind ik weer een mooi punt in een leerproces. Dan ontstaat een proces van oriëntatie > desoriëntatie > heroriëntatie. Zonder desoriëntatie kan er geen heroriëntatie plaats vinden. Ik vind het belangrijk dat ze dat dan ook delen. Soms zie je dat mensen dingen weglachen. Daarop kun je dan weer insteken en de vraag stellen 'Wat gebeurt er met je? Welk beeld wordt opgeroepen?'

En leent kunst zich extra voor desoriëntatie of kun je zoiets ook oproepen door middel van bijvoorbeeld een stukje lesbeschrijving?

Dat is zeer afhankelijk van de studenten. Hoe leert een student? Desoriëntatie ervaren door gewoon een stuk te lezen, dat kan ook, waardoor een nieuw perspectief ontstaat. Kunst is één van de mogelijkheden om dat te doen. Zoals ik in een documentaire Picasso eens heel verrassend zag tekenen, zo is de kunstenaar in het algemeen iemand die anders kijkt en het kijken anders organiseert dan anderen. Ik vind dat mooi en ik houd me daar graag mee bezig, zonder mezelf kunstkenner te willen noemen ofzo. Esthetiek is één van de leerlingcompetenties binnen het vak levensbeschouwing, dus dan moeten de studenten daar ook mee in aanraking komen en zelf ervaren wat iets met hen doet en hoe ze hieraan betekenis geven.

Leren de GL-studenten om ook hun leerlingen tot desoriëntatie te brengen?

Hmm... ook hier weer denk ik dat het goed is dat we dit gesprek voeren want het zorgt ervoor dat ik mezelf ook de vraag stel: Zit dat er eigenlijk wel genoeg in?' Dat wil ik hun wel vaker terugvragen.

Wat zoek jij zelf in beeldende kunst?

Beeldende kunst doet iets met mij. Ik kan me heel sterk aangesproken voelen door een beeld dat enorm in mijn hoofd blijft hangen en dat helemaal vult en dan kan ik eigenlijk de rest van de dag weinig anders doen dan dat beeld verwerken. Ik hou speciaal van moderne kunst maar ook van oude kunst, vooral over bijbelverhalen, maar moderne kunst doet vaak iets met je, gaat meer interactie met je aan. Het gaat er niet alleen maar om affectief geraakt te worden, maar ook cognitief. Kunst is wel een deel van mijn leven, hoort er wel bij, maar soms is de kloof ook te groot. Dan kan ik niet tot begrip komen. Maar het beeld houdt me altijd bezig.

Je zei dat kunst in het onderwijs kan ontregelen. Vind je het zelf ook prettig om ontregeld te worden door een kunstwerk?

Ja, omdat het me aan het denken zet. Dus een stukje ontregeling mag daarin wel plaats vinden. Ik denk aan Elisabeth Ohlson met haar voorstelling van het laatste avondmaal dat ik hiervoor al heb genoemd. Het ontregelende is vaak dat iets heel gewoon en vertrouwd lijkt maar anders uitpakt, waardoor je er langer bij stilstaat en nadenkt over de betekenis ervan. Rene Gude zei ook zoiets in Trouw: *'Kunst zet even op een afstand en zorgt ervoor dat je na gaat denken'*. Kunst laat reflecteren. Zo kan het ook ordenende kunst worden. Ordenen heeft te maken met wat er in je leven gebeurt. Je wilt je leven wel graag van A naar B leiden maar er zijn altijd dingen die daar tussendoor fietsen, heftige dingen soms. Stilstaand bij een beeld raak ik dan aan het denken over mijzelf. Het heeft alles te maken met de levenservaring die je hebt. Soms heeft dat een religieus aspect.

Kan kunst jou ook wel eens troosten?

Ja... ja, die beelden zijn er... je kunt daarbij gaan zitten en kijken en er in opgaan. Het helpt je soms, zoals ik al eerder zei, om dingen te ordenen. Dat lijkt vreemd want daarmee is kunst aan de ene kant ontregelend en aan de andere kant ook ordenend. Mooi vind ik dat.

Is dat echt zo vreemd? Als je naar godsdienst kijkt, is daar ook niet sprake van beide?

Ja, dat klopt wel, een Bijbelverhaal kan zowel ontregelend als ordenend zijn voor iemand. Zo heeft het in ieder geval bij mij wel gewerkt.

Heb je zelf thuis kunst hangen?

Ja. Echt grote schilderijen zijn gewoon te duur dus het zijn litho's of zeefdrukken die we in huis hebben hangen. En wat fotografie. Mijn man houdt enorm van glas, dus we hebben ook het een en ander aan glaskunst staan. We hebben zeefdrukken van een aantal Utrechtse kunstenaars zoals Dolf Zwerver en John Noy, een litho van Chagall van zijn Bijbelse serie *De worsteling van Jakob met de engel*. Heel mooi. Verder werk van Wolvekamp, Corneille, fotografie van Sabine Wild, stadsgezichten die zij fotografeert en in beweging brengt waardoor het abstraheert en een boeiend beeld oplevert.

Welke zou je hiervan het liefst in de les laten zien aan je leerlingen of studenten?

De Chagall is daar het meest geschikt voor, omdat hij heel indrukwekkend is en omdat er heel veel op te zien valt. Maar ook het werk *Vlucht* van Dolf Zwerver want dat is een heel intrigerend schilderij. Het toont vier vrouwen die vol verbazing naar boven kijken, waar je nog net twee voeten ziet van iemand die blijkbaar in de lucht verdwijnt.

Duid jij dat religieus?

Dat kan, maar dat hoeft niet.

Zijn dit nou ontregelende voorbeelden?

Ja, zeker zo'n werk van Zwerver, die vrouwen die naar mij kijken, dat ontregelt: waar komt dat vandaan? Waar gaan die voeten heen? Wat zit eraan vast? Dus dat ontregelt per definitie. Net als het Bijbelverhaal van de hemelvaart van Jezus, waar het werk aan doet denken. Zelfs de fotografie van Sabine Wild zou hier en daar ontregelend kunnen zijn omdat je heel goed moet kijken... het zijn stadsgezichten die voor ons bekend zijn maar wel bewerkt. Daar staat de Berliner Dom op en het oude Volkspalast uit de DDR. Dat is inmiddels afgebroken. Op de een of andere manier worden die in elkaar geschoven en dat zijn haast twee verschillende werelden. Ook dat kan heel erg ontregelen en tot nadenken zetten over goed en kwaad, over de wijze waarop mensen hun leven leven, en wat zij daarin belangrijk vinden.

Zie jij kans om die laatste foto waar je over vertelt, als basis te nemen voor een godsdienstles?

Ja... ja! Kijk, in een godsdienstles kun je van daaruit nadenken over tegenstellingen. Je zou ook kunnen denken aan een tegenstelling zoals ik het in Berlijn heb ervaren: de Dom is weer helemaal mooi gerestaureerd, het andere, het Volkspalast moet weg. Goed en kwaad tegenover elkaar. Hoe ervaren mensen dat?

Hoe kom je dan bij de leerling?

Hoe kom je bij de leerling? Bij zo'n schilderij zou ik wel een opstap willen hebben, dat ze al op een andere manier bezig zijn geweest met een basiservaring rondom goed en kwaad. En vervolgens kun je zo'n foto inbrengen en vragen wat ze er allemaal op zien. Wat staat er eigenlijk op? Eh, de Dom... Wat was dat andere gebouw dan? Wat was de betekenis daarvan? Dus je laat ze betekenissen die de mens aan gebouwen hebben toegekend, onderzoeken, naast elkaar leggen en gaat vervolgens met hen daarover in gesprek. Kun je dat wat als kwaad is ervaren zomaar verwijderen, is het er dan niet meer? En staat de Dom, als kerk, wel voor dat wat goed is, of moet je dat ook nuanceren?

Dan zegt de tekenleraar: 'Hé wacht even, ben jij nog wel op je eigen terrein bezig?'

Nou nee, omdat het doel hier is om de leerlingen ervan bewust te maken dat net als in deze fotografie, beide kanten in het algemeen in een mens verenigd zijn en dat het soms van omstandigheden afhangt welk kant zwaarder weegt. Het gaat bij mij ook om de eigen ontwikkeling van de leerling hierin... Waarom zou je bij een ander vak niet naar fotografie mogen kijken? Het gaat toch meer om de betekenisgeving dan om wat mogelijk de leraar

tekenen doet? Het is eigenlijk wel heel aardig om contact te houden met je collega's en te weten waar ze mee bezig zijn, zodat je daar op de een of andere manier bij aan kunt sluiten. Dat heb ik in het onderwijs ook wel gedaan hoor. Heb met leerlingen scripts geschreven over een Bijbelverhaal dat ze vertaalden naar de huidige tijd en dat ze daarna zelf gingen filmen. Het script werd geschreven bij Nederlands. Daar moesten ze toch ook stukjes tekst leren schrijven en bij handvaardigheid werd dan iets met decor gedaan. Zo ontstaat samenwerking, in plaats van je bedreigd te voelen op jouw terrein.

Kun jij je bepaalde momenten herinneren waarin je op een bijzondere manier kunstervaring opdeed?

Ik heb dat gehad met een megagroot schilderij van Immendorf, heel indrukwekkend. Ik heb in Keulen heel lang naar dat schilderij gekeken en dezelfde middag - ik verzamel ook bijbels met kunstafbeeldingen - vond ik een bijbel uitgegeven door een Duitse krant met afbeeldingen van Immendorf en daar stond diezelfde afbeelding in.¹² Andere kunstwerken die voor mij heel indrukwekkend waren, zijn Bill Viola's supertrage video *De ontmoeting* en ook *Catharine's room*, beide te zien in museum De Pont in Tilburg.

Welke musea bezoek jij verder van tijd tot tijd?

Allerlei verschillende musea. We zijn net in Brussel geweest, naar het museum voor moderne kunst en het Magritte-museum. Overigens kijken we in musea ook graag naar de oudere kunst - vooral de oude meesters... die proberen uitdrukking te geven aan hun gevoel van geloof, dat vind ik ook heel mooi te zien, het tijdsbeeld van geloof dat daarin naar voren komt.

Ga je ook naar galeries?

Vind ik ook leuk om te doen, waar je ze maar tegenkomt.

Hoe oriënteer jij je verder op kunst?

Ik ben vriend van Museum Catharijneconvent en krijg ik het *Vriendenblad* thuis gestuurd. Verder houd ik in kranten vaak in de gaten wat er over kunst wordt geschreven. Ik volg ook een blog (<http://kunstvensters.com>). Niet heel intensief, maar dit is een mooie blog die bijvoorbeeld ook de canon van moderne kunst in vijftig kunstwerken aangeeft en daar iedere week een nieuwe aan toevoegt.

Kun je een definitie van kunst geven?

Kunst behelst zintuiglijk waarnemen (vaak zien, maar ook horen, voelen) en het toekennen van betekenis - die ineenvloeien tot een geheel. Het zintuiglijke waarnemen is daarbij een vorm van schouwen, het zonder oordeel 'laten binnenkomen' van een kunstwerk, het waarnemen van zingeving is daarbij de reflectie: hoe komt het kunstwerk binnen, wat maakt dat het zo binnenkomt, welk gevoel maakt het los, hoe krijgt dit betekenis voor mij? Deze definitie past het best bij mijn omgaan met kunst, ook in mijn lessen en colleges. Het waarnemen (in de lessen meestal beperkt tot zien of horen) laat ik vaak voorafgaan door een

¹² Die Bibel, Die Immendorf Bibel, Uitg. Bild.

stukje context, zodat het plaatsbaar wordt, waarna men aan de slag gaat met de vragen: wat zie ik (beschrijvend), wat raakt me, hoe raakt het mij, hoe heeft dit betekenis voor mij?

Doe je zelf aan verbeelding op andere manieren?

Nee. Ik maak wat snapshots, maar niet anders dan anderen het doen, zeker niet op een kunstzinnige manier.

Betekent dat misschien ook dat je graag heel direct meteen ervaart wat je om je heen ziet en beleeft?

O ja... ik kan wel met afstand naar dingen kijken maar ik gebruik er geen camera voor. Wel neem ik zelf afstand om iets te beschouwen. Het woordje schouwen is daarin eigenlijk het mooiste omdat je je daarin wat terugtrekt van de situatie en begint met waarnemen.

Leer jij dat jouw studenten ook via jouw eigen vak?

Ja, enigszins wel. Het gaat om het leren afstand nemen van het eigen handelen. Dat je niet dadelijk tot een oordeel komt.

Wat voor relatie zie je daarin met verbeelding?

Het heeft met verbeelding te maken dat ze vooral waardevrij, dus oordeelvrij naar zichzelf proberen te kijken, waardoor er ruimte komt voor nieuwe beelden. En daarmee mogelijk ook ruimte voor iets dat eerder vreemd voor hen was.

Is die verbeelding alleen didactisch of ook theologisch?

Die verbeelding is in eerste instantie didactisch, je zou kunnen zeggen dat dat de buitenkant betreft. In tweede instantie gaat het om de binnenkant, het levensbeschouwelijke, het theologische. Omdat het hier gaat om het levensbeschouwelijk denken, is deze verbeelding ook theologisch te duiden omdat de wijze waarop jij de anderen tegemoet treedt theologisch geduid kan worden.

En maak jij jouw studenten bewust van het feit dat ze in feite een verbeeldende handeling verrichten?

Ja, daar tracht ik ze wel bewust van te maken. Dat doe ik ook weer met behulp van een kunstwerk. Wanneer je even terugkijkt naar de Jezusfiguur van Frans Franciscus, kunnen studenten ontdekken dat dit hun eigen, vaak clichébeeld van Jezus, uitdaagt. Ik probeer ze zo duidelijk te maken dat zijzelf ook verbeeldend bezig zijn.

Je gebruikt een kunstwerk, wat ik op zichzelf leuk vind, maar ik ben nieuwsgierig: kun je het ook duidelijk maken zonder dat kunstwerk?

Ja, wanneer studenten zelf duidelijk hebben wat verbeelding is en wat dat met hen doet, kun je dat zonder kunstwerk ook doen.

Werkt een kunstwerk als voorbeeld voor verbeelding?

Meer als katalysator.

En merk je wel eens dat studenten zichzelf dan vragen gaan stellen over hun eigen verbeelding binnen dat kader van docent zijn?

Nee, eigenlijk veel te weinig en het feit dat je dit nu benoemt... Dit is iets waar ik eigenlijk meer aandacht aan zou willen besteden; die verbeelding die ze zelf meenemen wil ik graag verder verhelderen en hun daarin wat meegeven.

Heb je er ook ideeën over hoe het komt dat studenten dan niet over hun verbeelding nadenken? Afgezien van je eigen rol daarin.

Studenten zijn uiterst gericht op doen. Ik reik ze ook vaak repertoire aan waar ze in de praktijk mee aan de slag kunnen. Ze willen heel graag praktische dingen weten. 'Morgen moet ik les geven, wat moet ik in die les gaan doen? Heb je niet een werkvorm voor me?' Ze zijn vaak erg op de korte termijn gericht en op het overleven van de waan van de dag. Dat betekent dat het afstand nemen, het schouwen, het echt kennismaken van je eigen verbeelding naar de achtergrond schuift.

Jij ziet in ieder geval in het godsdienstonderwijs een plek voor verbeelding. Vind jij het begrip verbeelding überhaupt van toepassing op theologie?

Als je theologie vertaalt als spreken over God en over omgaan met God, dan hebben wij eigenlijk niets anders dan onze menselijke taal en onze menselijke beelden tot onze beschikking om daar iets van uitdrukking aan te geven. Dus of je nu taal gebruikt of beelden, in beide gevallen werk je vanuit verbeelding, wat zou kunnen zijn... En soms wordt taal of beeld dan zo mooi neergezet dat het een soort muurtje in je werkelijkheid wordt, waarover je net iets verder kunt zien dan dat je anders zou doen.

Met betrekking tot je eigen geloof: is geloven iets van verbeelding?

De manier waarop je gelooft is ook verbeelding. Maar dat heb je in het hele leven. Ik ben getrouwd, mijn man en ik horen bij elkaar, en de manier waarop wij dat aan elkaar duidelijk maken, heeft weer alles te maken met verbeelding. Je zorgt dat je daar iets mee doet zodat het zichtbaar wordt voor die ander.

Is verbeelding een criterium voor de startbekwame theologiestudent?

Op dit moment niet en nu jij dit zegt denk ik 'Dat zou het misschien wel moeten zijn in een vak dat gaat over levensbeschouwing.' In ieder geval moeten ze na kunnen denken over verbeelding. Waarbij het nog wel eens een probleem zou kunnen zijn, om daaraan toetsing te verbinden.

Je hebt ervaring op andere gebieden dat je studenten ergens brengen kunt. Zou dat op het gebied van zoiets breedts als verbeelding in het eigen vak, een reële gedachte kunnen zijn? Kun je mensen stimuleren in verbeelding?

Veel studenten hebben daarin nauwelijks een beginsituatie, dus eigenlijk heel weinig ervaring. Maar kunst en religie, verbeelding en religie - het hoort zo bij elkaar, het levensbeschouwelijke denken en de verbeelding. Dus eigenlijk zou dat wel meer terug mogen komen. Studenten zouden zich veel meer bewust mogen zijn dat religie en verbeelding samen gaan.

Hoe kijk jijzelf naar kunst? Doe je dat intuïtief, vanuit je gevoel, heb je er een eigen systeem voor?

Nu vraag je me om mijn ervaring te ordenen, wat ik daarin precies doe. Ik gebruik verschillende elementen. Eigenlijk kijk ik of een werk als het ware iets tegen mij zegt, iets waar ik door getriggerd raak, iets wat mij nieuwsgierig maakt. Dat kan door de afbeelding zelf gebeuren, het kan de kleur zijn, de vorm zijn, of het kan mijn eigen onbegrip zijn. 'He, wat zie ik nou eigenlijk... Wat is dit?' Ik probeer na te gaan uit welke tijd het werk komt, waar het nog meer bij aansluit, waar ik het vaker heb gezien. Dan is het wat meer kunsthistorisch. Of hoe mensen uit een bepaalde traditie zijn uitgebroken. Het is heel interessant om te kijken hoe ze dan met een bepaalde werkelijkheid omgaan, wat ze daarmee doen. Hoe komt dat in hun hoofd? Dat je die ontroering gaat voelen: 'Hier ontstaat iets.'

Maak jij onderscheid tussen schoonheid van de natuur en schoonheid van een cultuurproduct?

Ik vrees van wel (lacht). Ik ben echt veel meer een cultuurmens dan een natuurmens. Na de derde boom denk ik: 'Oké, dat hebben we wel weer gezien voor vandaag...' Ik zag laatst een film van een jongen die met zijn moeder door Amerika trekt. Zij wilde heel graag de Grand Canyon zien. Na een lange reis stapten ze de auto uit en gingen kijken. Na tien seconden zei zij: 'Oké, dit hebben we gezien, moeten we nog langer blijven kijken?' Waarop de zoon zei 'Nou, eigenlijk verdient zo'n landschap wel dat je er langer dan tien minuten naar kijkt.' Ze zijn weer in de auto gestapt en doorgereden. Dat is wel herkenbaar voor mij denk ik. Terwijl ik naar iets dat door een mens is gemaakt, een schilderij, een beeld, een gebouw, lang kan kijken en nadenken over wat het oproept, en wat de kunstenaar wil overbrengen.

Maar als je nou een godsdienstleraar bent die vooral onder de indruk is van de schoonheid van de natuur, zou je dan een heel andere inbreng voor het vak kunnen hebben?

Dat kan. Dan zit je misschien meer dan ik op het spoor van de zorg voor de aarde, een ecologische vorm van theologie.

Grappig dat je naar zorg overgaat, dan kom je meteen in het morele vlak. De schoonheidsbeleving op zich zou nog een andere eigen impuls kunnen zijn: de schoonheidservaring van de werkelijkheid.

Nou, wat je veel ziet wanneer mensen iets van God moeten uitdrukken, is dat eigenlijk negen van de tien dat met natuurafbeeldingen doen, iets waar ook altijd licht in verwerkt is, met bergen, zon, de woestheid van de natuur, dat soort dingen. Dat zou ik zelf minder snel doen denk ik - dat weet ik eigenlijk wel zeker.

Wat zie jij nu als functie van kunst in de cultuur?

Taal of duiding te geven aan dat wat eigenlijk zo moeilijk gezegd kan worden. Ook om ruimte in te nemen in het onzichtbare.

Ervaar jij verschil in het kijken naar kunst van vroeger en die van nu?

In mijn manier van doen wel. Bij religieuze kunst van vroeger weet ik dat daar altijd iets van theologische uiting in naar voren komt, of een bepaald tijdsbeeld. De vraag is dan wat de kunstenaar er heeft ingelegd, vanuit zijn eigen tijd en het beeld van wat men in die tijd geloofde. Als het gaat om heel moderne kunstwerken, spreekt het mij bijzonder aan op een ander niveau omdat je vaak niet direct kunt zien wat het is, dus je bent veel persoonlijker met de betekenis bezig. Ik ben een mens in een andere tijd met een andere gevoelslaag en ik vind oude kunst wel heel mooi om te zien, maar dan probeer ik te kijken welke gevoelens dat bij mensen *toen* heeft opgeroepen. Dus dat is veel cognitiever. Als ik kijk naar kunstwerken nu - daarom hou ik ook van dat soort kunst - dan voel ik mezelf meer geraakt in eerste instantie en probeer dan na te gaan wat het dan is dat mij raakt. Pas daarna vraag ik me af hoe dat schilderij is opgebouwd, wat het te maken heeft met deze tijd, of de kunstenaar er een boodschap in heeft gelegd... dus als het ware een omgekeerde volgorde.

Dat lijkt mij wel herkenbaar voor velen. Ik vraag me af wat dat zou betekenen voor het levensbeschouwelijk onderwijs als je met kunst werkt?

Als je met kunst werkt kun je daar een mooie opbouw in maken. Als het gaat om Jezus liet ik leerlingen heel vaak eerst tekenen. 'Maak eens een tekening van Jezus.' Dan hadden ze bijna altijd min of meer dezelfde voorstelling. Daarna liet ik zien dat er eeuwen geleden iets van beeldvorming rondom Jezus was ontstaan. Ik begon dan bij oude schilderijen; hoe stukjes vanuit de cultuur en betekenisgeving terug waren gekomen in die verbeelding. Vervolgens een nieuw, modern beeld van Jezus, overigens vaak met een zelfde clichématige verbeelding van de Jezusfiguur zelf: baardje, lang haar, soepjurk. Zelfs als iedereen om hem heen een spijkerbroek aan heeft, dan heeft hij nog altijd iets soeperigs aan, heel handig om te herkennen. Maar vaak zijn er dan nog andere dingen aan toegevoegd. Die prachtige foto van *Het laatste avondmaal* van Elisabeth Ohlson, waar Jezus met een groep travestieten om zich heen zit en zelf ook schoenen met hoge hakken aan heeft... zelfs niet-gelovige leerlingen zijn dan geschokt. Wat doet Jezus tussen deze mensen? Ze zoeken naar welke boodschap dat beeld heeft en welke boodschap dat voor hen kan hebben. De antwoorden daarop zijn open, het kan van alles zijn. Maar je moet daarbij wel kunnen aansluiten bij hun ervaringen. Als het volledig buiten hun ervaring omgaat dan ben je ze kwijt. De beginsituatie versus de uitdaging van het nieuwe! Dus ergens moet je de dingen vinden die hen prikkelen. Dat zit vaak rondom morele vragen of gevoelszaken van omgaan met moeilijke momenten in het leven. En ook in het uitdagen van bekende beelden. Zo ontstaat desoriëntatie die nodig is om tot heroriëntatie te kunnen komen. Je moet ook altijd bij de leerlingen zelf beginnen. Wat nemen ze waar vanuit de eigen ervaringen? Dan stukjes theorie en wat anderen daarover gezegd hebben eraan toevoegen en vervolgens kijken of je tot een heroriëntatie kunt komen...

Wat zou jij graag voor kunstervaring willen overdragen, in wat voor onderwijs dan ook, met studenten of met leerlingen in het middelbaar onderwijs? Wat moeten zij ervaren?

Dat kan ik eigenlijk niet veel anders uitdrukken dan zo: een gevoel van verwondering. Dat mensen een soort van verwarring hebben... We kunnen dit niet zomaar uitdrukken... Zoekend... Dát! En dat stukje geef ik dan weer met 'verwondering', dat het je raakt. Wat het onzegbare uitdrukt.

Hoe kan ik aan jouw cursusbeschrijving of studiewijzer aflezen dat kunst een rol speelt in je onderwijs?

Nee, ik gebruik het echt in de colleges zelf. Juist omdat ik het zelf heel belangrijk vind, vind ik het ook nog weer raar van mezelf dat het niet in de studiewijzer is opgenomen. Aan de andere kant merk ik ook dat ik juist kunst inzet in de les omdat ik het zo belangrijk vind, niet als doelstelling om er mee om te leren gaan maar omdat het uit mezelf komt. En als het vak aan een ander wordt overgedragen die hier op een andere manier mee omgaat, dan kan dit onderdeel zomaar weer uit de cursus verdwijnen.

Staan er foto's als illustraties in de boeken die de studenten gebruiken voor jouw vak? En doe je daar ook wat mee?

Er staan sowieso veel te weinig foto's of illustraties in de boeken. Zeker in de boeken die wij gebruiken. Ik heb uit een ander pedagogiekboek wel een afbeelding gehaald en ook laten zien, van Picasso, een schilderij van een klein meisje, een Spaans koningskindje. Het gaat over de positie van het kind in de opvoeding, waarbij vooral de verzorgers zichtbaar zijn. Naar hen is het schilderij ook genoemd (*De hofdames* van Velazquez, 1656). De ouders zijn wel aanwezig maar nauwelijks zichtbaar, via een spiegeltje. Het was dus meer een plaatje bij een praatje over een historisch overzichtje. Een kunstwerk kan zo ook dienen om iets te laten zien vanuit een andere tijd. Net zoals bij een oude meester iets ontdekt kan worden over hoe geloof werd beleefd in een bepaalde tijd, kan dit ook ten aanzien van andere thema's, zoals hier opvoeding.

Heeft onze opleiding voldoende goede voorwaarden en cultureel klimaat om de geïnteresseerde studenten te verleiden tot aandacht voor kunst en inzet van kunst in hun werkveld?

Nou, als je kijkt naar de hele opleiding dan vraag ik me dat sterk af, omdat het inderdaad nergens in de beschrijvingen van de onderwijseenheden terechtkomt en ook niet in de studiewijzers.

Onze opleiding werkt toe naar competenties. Onder welke competentie of competenties zou aandacht voor beeldende kunst vallen?

Ik werk met competenties voor leraren. Daarin komt kunst heel weinig aan bod. Dat zou wel meer moeten, omdat leraren te maken hebben met de kerndoelen voor het onderwijs, waarin voor het voortgezet onderwijs ook kerndoelen ten aanzien van kunst en cultuur voorkomen.

Is er ook geen specifieke vakliteratuur die dat enthousiasmeert?

Niet vakspecifiek voor de Lerarenopleiding Godsdient en Levensbeschouwing. Wel is er veel informatie en literatuur over onderwijs en kunst in meer algemene zin.

Wat denk je dat kunstenaars ervan vinden als kunst in een gesprek van theologen met leerlingen wordt gebruikt?

Allerlei kunstwerken worden wel religieus geduid, of kunnen bijdragen aan religieuze duiding. Wat de kunstenaars daarvan vinden, is natuurlijk afhankelijk van de kunstenaars maar ik denk dat zij zich net als veel popmuzikanten niet zo graag gelieerd willen zien aan een christelijke levensvisie. Daar zullen ze niet warm voor lopen. Dan komen ze in iets waar ze zich misschien niet zo in kunnen vinden. Aan de andere kant is het volgens mij juist ook wel de bedoeling dat je over een kunstwerk in gesprek kunt komen. Een kunstenaar heeft zijn kunstwerk naar buiten gebracht en dat betekent ook dat mensen zich daartoe zelf moeten verhouden. Die openheid geldt voor iedereen. Dus als ik als godsdienstleraar mijn leerlingen levensbeschouwelijk aan het denken kan zetten met een kunstwerk, is het wat mij betreft geschikt... De grens ligt daarom niet bij de persoon van de kunstenaar, maar in de mogelijkheden tot betekenisgeving in een levensbeschouwelijk gesprek.

Denk je dat theologiedocenten didactisch en inhoudelijk verantwoord aandacht aan beeldende kunst kunnen geven binnen de kaders van hun vak, als zij zelf niet een goede scholing hebben gehad in kunstgeschiedenis en kunstbeschouwing? Of andersom: Wat is een minimale voorwaarde die je aan een docent kunt stellen als hij een kunstwerk in zijn les betreft?

Dat vind ik wel een heel lastige. Eigenlijk heb ik dat zelf ook helemaal niet gehad. Je pikt dingen gaandeweg op, maar ik voel me daar zelf bepaald niet in onderlegd. Dus het kan wel want ik doe het zelf ook. De andere kant is dat wanneer iemand geen idee heeft waar iets vandaan komt en een beeld inbrengt omdat hij dat wel aardig vindt, er maar op los geïnterpreteerd wordt en er echt helemaal geen houvast meer wordt gegeven aan het kunstwerk zelf. Dan wordt er geen recht meer gedaan aan het kunstwerk en kun je last gaan krijgen van vooringenomen identificatie met het kunstwerk. En als je er dan met leerlingen naar kijkt heb je er toch eigenlijk je eigen betekenis al op gelegd.

Vanuit de leerlingen gesproken: Hoe zou een leerling tot de conclusie kunnen komen dat zijn leraar er gewoon niks van bakt? Die ziet een leraar een schilderij van Rembrandt tevoorschijn toveren en vervolgens denkt die leerling 'Dit kan toch niet de bedoeling zijn.' Zie je dat voor je?

Dat vind ik met het voorbeeld van een schilderij van Rembrandt lastig, omdat elke leraar hier in Nederland waarschijnlijk wel een beetje op de hoogte van Rembrandt is. Maar bij een werk van Munch, daar zou je zomaar iets op kunnen plakken. Leerlingen zijn allergisch voor de verborgen agenda van de leraar waarin hij iets laat zien wat hij wil dat ze zien. Het is belangrijk dat er een open einde is en dat de leerling zijn eigen antwoorden kan vinden, formuleren, herformuleren. Maar wanneer een leraar een afbeelding laat zien en al vooraf vastgelegde betekenis daaraan heeft toegekend die de leerling nog moet leren kennen, dan haakt de leerling af, want dan blijft er voor hem geen ruimte meer over. Dat doet dus geen recht aan de leerlingen en ook niet aan het schilderij.

Wat zou je ervan vinden als in de theologieopleiding een apart vak kunstbeschouwing of iets dergelijks werd georganiseerd?

Dat is zeker niet onwenselijk. Het is wel heel goed kijken wat je daar dan in kwijt zou kunnen. Een les over hoe je formeel naar kunst kunt kijken kan heel zinvol zijn, al is het maar als basis voor jezelf. Uiteindelijk zal het toch ook moeten gaan over de vraag hoe studenten dat kunnen gaan inzetten.

Dat betekent dat de docent wel bij voorkeur een theoloog is?

Binnen onze opleiding misschien wel, omdat kunstgeschiedenis niet het hoofddoel is, maar werken met betekenis. Het is jammer dat er binnen onze opleiding geen keuzecolleges zijn waarbij iemand zich kan verdiepen in wat iemand echt graag wil, bijvoorbeeld schilderen of musiceren onder inspirerende leiding, terwijl een ander graag wil leren schrijven - alles in relatie tot de studie. Dat soort keuzecolleges zou ik toejuichen!

Hoe schat je de aantrekkelijkheid van de opleiding in als we aandacht voor kunst tot een opvallend kenmerk van de opleiding zouden verheffen?

Dat zou een heel mooi punt zijn. Ja, dat zou zomaar een unique selling point kunnen worden.

Hebben andere aspecten van onze opleiding meer prioriteit dan dit onderzoek naar kunst en theologie?

Er zijn al heel veel belangrijke dingen in de opleiding gestopt. Dat leidt er aan de andere kant ook toe dat sommige onderwerpen echt heel erg gecomprimeerd en verdund raken. Tegelijk zijn er grote raakvlakken tussen kunst en theologie. Een kunstwerk stimuleert de verbeelding en betekenisgeving, dat is toch een belangrijk doel van de theologiestudie.

Harbert Booij en een theologistudent in Museum de Fundatie

Tussen mijn ogen en de wereld

Een theologieopleiding die leeft van verbeelding

Rutger Kopland

[.....] men heeft ontdekt dat er gedichten
bestaan die zo goed zijn gemaakt dat de woorden
veranderen in wat ze beschrijven

zodat het woord vlees vlees wordt, het woord brood
brood, het woord wijn wijn, ik noem maar
een paar voorbeelden

(uit het gedicht *Maaltijd* in *Verzamelde gedichten* 2010, pag.465)

Een feest van verbeelding zou een theologieopleiding kunnen zijn. ‘Geschilferd glas dat ouder was / dan ik kon een gekleurd gordijn / tussen mijn ogen en de wereld zijn’, dichtte Esther Jansma. Zo kan de theoloog gelovigen en ‘ongelovigen’ voorgaan of volgen in een groot veranderingsgebeuren, waar nooit iets het laatste hoeft te zijn. Stel je voor wat een experimenteel laboratorium een theologieopleiding kan zijn, een academie voor levensvernieuwing. Ik zie voor me hoe elke student zich opgenomen voelt in een wereld van enthousiasme en fantasie. De opleiding als een cultuur, een sfeer van spannend ontwerpen van wat nog niet geweest is. Elke student en elke docent kunstenaar in het bedenken van onverwachte visioenen. Scheppend werken aan een samenleving, in school, kerk, zorginstellingen, media en culturele centra. De theoloog als kunstenaar - waarom niet? Het verschil tussen geloof en kunst is niet al te groot, als we naar de essentie van beide kijken. Is de messiaanse verwachting niet het grootste geestelijke kunstproduct ooit denkbaar? Geloof in het hogere, in een andere allesbepalende levensorde, besef van het menselijk tekort en van de vergankelijkheid der dingen, en het zingen van een nieuw lied van verzoening met de Allerhoogste, het viert daarvan - is dat iets van de kerk alleen? Nee, het is precies wat we ook in de wereld van de kunst als drijfveren zien. Film, ballet, video, beeldhouwwerk en performance - het zijn allemaal expressiemiddelen waarmee beeldend kunstenaars proberen hun werkelijkheid een nieuwe richting te geven. Musici doen hetzelfde met klank, ritme en instrument. Schrijvers en dichters verwoorden het onzegbare in het zegbare, al gaat het maar over een niet-verzonden e-mail of een teruggevonden vulpen. Bij kunstenaars sluiten anderen aan die op hun manier ook nieuwe werelden hopen te openen, zoals journalisten, programmamakers, documentairemakers. Ja zelfs de toneelbelichters en de ontwerpers van de journaalpresentatie hebben hierin hun eigen creatieve rol.

De drie voorafgaande interviews, als doorsnede van een heel opleidingsteam, tonen duidelijk hoeveel inzet, scheppingsdrang en creativiteit er bij docenten leeft, nog afgezien van het hoofdonderwerp: aandacht voor kunst. Theologiedocenten zijn geen mensen die hun studenten een kunstje willen leren of een droge techniek. Nee, zij zien in de studenten en in de mensen met wie die studenten zullen gaan werken, eindeloos verschillende unieke

persoonlijkheden die hun eigen levensproces mogen gaan. Aan dat levensproces denkt de theologie een steentje te kunnen bijdragen, misschien wel de hoeksteen. Dat zie je in de gedrevenheid van deze docenten. Zij zijn zich ervan bewust dat hun werk veel van doen heeft met verbeelding, zoals van wat er omgaat in de ander, de verbeelding die hele samenlevingen in veranderingsprocessen brengt of die welke de docent levensbeschouwing nodig heeft om leerlingen te inspireren zelf met verbeelding te leven en een eigen geloofsperspectief te ontwikkelen. Waren er andere docenten geïnterviewd dan hadden we ongetwijfeld gezien hoe de kerkgeschiedenis slechts tot leven komt door je intens in te leven in lang vervlogen generaties, hoe een Bijbeltekst gaat ademen als we ons verdiepen in de beweegredenen van de auteurs, en hoe die overblijfselen en getuigenissen van eeuwen geleden ons doen beseffen dat mensen er steeds weer op uit zijn hun wereld vorm te geven en vanuit geloof en aangestoken door geestdrift en overtuiging aan nieuwe levensvormen werken. We zouden gezien hebben dat ook gesprekstechniek, didactisch verantwoord ontwerpen van lessen, waarnemen in een exposuretraining, steeds gebaseerd zijn op het scheppend vermogen van de menselijke geest en gepaard gaan met het genieten daarvan. Waar dat genieten, de vreugde en de dankbaarheid erom niet meer aanwezig is, lijkt mij een theologiestudie vruchteloos te zijn.

Ik kan mij geen enkel vak voorstellen waar verbeelding geen rol speelt, al was het maar omdat het altijd staat of valt met didactische en (ped)agogische verbeelding. Ook inhoudelijk gaat het in de geesteswetenschappen toch altijd om het werken aan een geestelijk product en dus aan een product van scheppingskracht. In de theologie hebben we bovendien specifieke Bijbels-theologische kernwoorden die nog veel duidelijker maken dat het in het geloof gaat om verandering van het voorhandene met het oog op een nieuwe werkelijkheid, zoals schepping, heiliging, vernieuwing door de Heilige Geest, vergeving, verzoening, Gods komend rijk, bekering, uittocht, opstanding. Heel de Bijbel kan gezien worden als één groot verhaal van geloof in verandering.

Ook in andere godsdiensten zien we dergelijke kernbegrippen. Alle godsdienst kan getypeerd worden als een 'complex van voorstellingen', zoals de godsdiensthistoricus Theo van Baaren ooit formuleerde. De joodse en christelijke voorstellingen zijn misschien wel meer dan de andere grote wereldgodsdiensten gericht op een nieuwe toekomst. In ieder geval dragen ze een heel eigen stempel. Alle godsdiensten leven van verbeelding, maar de inhoud van die verbeelding is niet één pot nat. Geloofsverbeelding vraagt daarom ook om geloofskritiek, godsdienstkritiek. Ook dat inzicht is misschien wel heel specifiek gebaseerd op de Bijbelse traditie, waarin het steeds ook om het bekritisieren van ongewenste religieuze gedragingen gaat. Niet alleen de voorstellingen in geestelijke zin maar ook de fysieke voorstellingen uit de christelijke traditie verdienen daarom niet alleen bewondering maar ook kritische beschouwing. Het christelijk geloof biedt bovendien criteria voor een kritische beschouwing van beelden buiten het kerkelijk domein, ook in onze tijd. Andersom kunnen beelden 'van buiten' een stimulans en een positieve kritische vernieuwing opleveren voor de beeldtaal van de kerk. Godsdiensten staan steeds in verbinding met de cultuur waarin zij zijn ingebed. Juist het beschouwen van producten uit de algemene cultuur kan de theoloog helpen om de verbinding en de distantie te definiëren tussen kerk en samenleving.

Het spel van de verbeelding van een andere werkelijkheid, een spel dat overal in de samenleving bespeurbaar is of mogelijk zou zijn, komt het meest pregnant en expliciet tot uiting in de kunsten. Het is een spel dat een gevoel van vrijheid geeft, een bewustzijn van de oneindige mogelijkheden waar mensen over beschikken om tot expressie te brengen wat hen bezighoudt. Het is geen spel zonder moeite, slechts bij uitzondering overkomt dat soms

de verbeelders, meestal is het een spel dat alleen door grote inzet en oefening gespeeld kan worden en dan tot uitkomsten leidt die schijnbaar vanzelfsprekend en met groot gemak zijn ontstaan; desondanks geeft dat spel een enorme vreugde. Nergens voelt de mens zich zo vrij als in het spel, zoals Friedrich Schiller dat uiteengezet heeft. Hij kon er iets naïever of optimistischer over spreken dan wij die in de afgelopen eeuw zo vaak met Lucebert moesten constateren dat schoonheid haar gezicht verbrand heeft. Desondanks bleef ook Lucebert leven als kunstenaar. Ook Schiller schreef zijn toneelstukken vanuit een diepe ervaring van ongewenste sociaal-politieke omstandigheden en kwam zo tot prachtig werk, waarvan we zelfs nu nog genieten en leren. Maatschappelijke betrokkenheid en kunstenaarschap zijn geen tegenstellingen, evenmin als godsdienst een vlucht uit de werkelijkheid hoeft te zijn. Die verbondenheid tussen creatief spel en maatschappelijke verantwoordelijkheid zou kenmerk bij uitstek kunnen zijn van een theologieopleiding. Samen op zoek naar verrassende taal en beelden, acties en rituelen, omgangsvormen en spelregels. Nieuwe antwoorden vinden in maatschappelijke discussies over zaken als vrijheid van meningsuiting, democratie, gezond geldverkeer, wereldburgerschap, sport die sport moet blijven. Nieuwe bewustwording door het ontwikkelen van adequate en humane concepten van organisaties en bedrijven.

Verbeelding blijft niet beperkt tot esthetiek of tot een randprogramma. En de wereld van de ware kunst is er niet voor vermaak en tijdverdrijf, maar dient de bestaansverheldering. Dat vergt verbeeldingskracht. Verbeeldingskracht is niet ieder in gelijke mate gegeven, maar het is een misvatting dat verbeelding niet geleerd zou kunnen worden, ieder op zijn eigen niveau. In het onderwijs is het nu een probleem dat de student moet worden beoordeeld op toetsbare meetbare criteria. Voor verbeelding ligt dat moeilijk. Toch voelt elke ervaren docent aan of een student met visie en originaliteit, met zelfverzekerdheid en enthousiasme zijn werk gedaan heeft. De communicatie daarover ligt op het niveau van het aloude leermeester-leerling-systeem. De leermeester heeft daar de mogelijkheid te benoemen wat goed gaat en waar nog aan gewerkt kan worden. De leermeester gaat scheppend om met zijn leerlingen. De leermeester probeert soms ook, brengt heilzame verwarring, om op een ander moment bemoedigend de student te ondersteunen die zich verloren voelt. De drie docenten spreken alle drie van perspectiefwisseling. Dat is een begrip dat hier direct mee in verbinding kan staan. Perspectiefwisseling is enerzijds het vermogen in andermans schoenen te gaan staan, maar anderzijds eerst nog vanuit de eigen schoenen de verschillende wegen te zien die bewandeld kunnen worden of zelfs de weg te plaveien die er nog niet ligt. Perspectiefwisseling is religieus gezien zelfs het zien van de werkelijkheid vanuit God. In de Bijbel wordt dat verbeeld door dromen, visioenen, wandelingen met God of over het water, profetische uitspraken 'ne'um JHWH', 'als woord van de Eeuwige', verschijningen van engelen en zoveel meer. De wereld krijgt een transcendente verdieping.

Dit roept niet altijd enthousiasme op. Het idee van godsdienst als terrein van verbeelding stuit mensen soms tegen de borst. Ze willen een vast systeem, een in brons of goud gegoten beeld, waarvan je precies weet welke plaats het heeft in het grote geheel. Maar de tien geboden gaan over het open houden van de relaties tussen mensen onderling en de relatie met God. Wie een relatie open wil houden moet fantasierijk zijn; mag niet bezitterig zijn; moet afzien van vaste systemen. Relaties onderhouden vraagt verbeelding en van Levinas leren we dat het vooral inhoudt een openstaan voor het onverwachte appel dat van de ander uitgaat. Als deze openheid door docenten wordt opgeroepen door het presenteren van gedichten, filmfragmenten, een video van Bill Viola of de vreemd uitgerekte schedel in een schilderij van Holbein, verweren studenten zich soms. Zij raken de vaste greep op de

studiestof kwijt of zien de meerwaarde niet, wat hen tot de kwalificatie 'tijdverlies' brengt. Het lijkt mij dat deze weerstand een uitvloeisel is van een onderliggende theologische onvrijheid. Ik zou de studenten in de theologie-opleiding graag gunnen dat ze veel te weten komen over de christelijke traditie in beeld, kerkbouw en muziek, dat ze iets weten over de iconografie van de christelijke kunst en de symboliek van het kerkgebouw, dat ze een canon in hun hoofd hebben van de absolute sleutelmomenten in de geschiedenis van het christendom, gerepresenteerd in hoofdwerken van de kunstgeschiedenis, en die aanvullen met persoonlijk gevonden verrassingen. Ik zou willen dat zij *Het Laatste Oordeel* van Lucas van Leyden kennen en de San Clemente in Rome bezocht en begrepen hebben, maar ook de Bijbelse voorstellingen van Emil Nolde. Voor de moderne tijd mag ik hopen dat ze ook weten wat Malewich zocht in zijn suprematisme, Karel Appel in zijn 'kinderlijke' kunstenaarshouding, Aernout Mik in zijn video-installaties over (ver)vreemd menselijk gedrag of Bill Viola met zijn extreem vertraagde opnames van mensen in hun dramatiek. Het zou fijn als zij de tijdschriften en wat literatuur weten te vinden die hen verder helpt in het leren verkennen en begrijpen van kunst in tal van gedaanten. Om er vervolgens op te kunnen reflecteren, ook via een methodisch aanpak die in de opleiding is geoefend, vergelijkbaar met exegese en Bijbelse hermeneutiek. Kennis van christelijke iconografie en zicht op de vrije variatie daarop in de twintigste eeuw is wel van belang maar de vraag of kunst in een theologieopleiding en in het middelbaar godsdienstonderwijs past, wordt pas spannend als het niet meer om iconografische zaken gaat (Hoe wordt Jezus uitgebeeld? Hoe worden de vier evangelisten gesymboliseerd?) of om vergelijking van een Bijbelse voorstelling met het eraan ten grondslag liggend Bijbelverhaal, maar als het gaat om wat het kunstwerk zelf te vertellen heeft.

Ik zie een opleiding voor me waar elke student, ook de deeltijdstudent, regelmatig op reis is naar musea, om samen met anderen de denk- en belevingswereld achter de kunst te verkennen en dat te spiegelen aan religieuze of Bijbelse kenmerken. Op die verkenningstochten komt soms ook iets aan de orde wat in de opleiding minder of geen aandacht krijgt, soms op een manier die als schokkend ervaren kan worden. Schokkender of vervreemdender dan de voorzichtige manier waarop docenten zulke onderwerpen aan de orde stellen. Dat lijkt me erg leerzaam en vruchtbaar. In de confrontatie met het kunstwerk kunnen docenten en studenten zich ook meer gelijkwaardig tegenover het kunstwerk opstellen als beschouwers, al heeft de docent daarin dikwijls, maar niet altijd, een iets meer sturende rol. Docenten kunnen, als zij daarin voldoende getraind zijn, al is het vanuit een ander vak dan kunstbeschouwing, een zekere orde aanbrengen in het ondergaan en onderzoeken van het kunstwerk, op zo'n manier dat de student uiteindelijk meer weloverwogen en beredeneerd tot een interpretatie en een eindoordeel over de kwaliteit en de betekenis van het kunstwerk komt. Studenten die dat beleefd hebben, voelen zich doorgaans gelukkig en kijken op andere momenten op een nieuwe manier naar kunst. Ze hebben geleerd dat het niet direct om 'mooi' gaat, maar om 'treffend', om zeggingskracht, om verrassende visie op een aspect van de werkelijkheid; en pas daarna ontstaat dan toch het gevoel 'dit is mooi'. Al is het soms de 'schoonheid van het kwaad', zoals Armando het noemt, die zijn schilderijen en beelden maakt vanuit de fascinatie voor de oorlog die hij meemaakte.

Het contact met het originele kunstwerk is cruciaal in dit beoogde onderzoek door de student. Natuurlijk kunnen we en willen we niet helemaal om afbeeldingen heen in boeken en op het beeldscherm - we kunnen er handig gebruik van maken; maar de ware en zuivere ervaring van een kunstwerk doet een mens pas op in directe fysieke relatie ermee. Het liefst op de plek waar het werk oorspronkelijk voor bedoeld was, zoals een kerk, een paleis, een stadhuis of een particulier gebouw. Die oorspronkelijke functie is echter niet bij alle kunst

even helder. En bij eigentijdse kunst is het museum zelfs vaak de onmiddellijk beoogde tentoonstellingsplek. In de praktijk van het onderwijs is het een algemene docentervaring dat leerlingen en studenten pas in die directe relatie met kunstwerken er werkelijk in geïnteresseerd raken en er door getroffen worden. Misschien heeft de uitvinding van de perfecte of de makkelijk toegankelijke beeldreproductie wel een negatief effect op de unieke kunstervaring.

Ik geloof dat er grote overeenkomst bestaat tussen de mentale lijn die logischerwijs gevolgd kan worden bij het beschouwen van een kunstwerk, en die van bijvoorbeeld een gespreksanalyse, een exegese, waargenomen lesgedrag van leerlingen, exposure, preek, enzovoort. Het zou dunkt mij voor studenten heel verhelderend zijn als zij die lijn telkens weer op zien duiken, bij verschillende vakken en opdrachten. Het gaat eigenlijk steeds om de lijn van eerste intuïtie en eerste ervaring, rustige waarneming, weergave van de waarneming, zowel naar vorm en als naar inhoud, informatie zoeken over het waargenomene, voorlopige conclusies trekken, een interpretatie formuleren en een eindconclusie trekken. De ervaring zal dan ontstaan dat van kunst valt te leren, oftewel dat je door kunst kunt veranderen in affectief en cognitief opzicht. Door kunst leer je emoties kennen en begrijpen die maar deels de jouwe zijn en je leert ermee omgaan; door kunst leer je ook nieuwe manieren van kijken naar de werkelijkheid en nieuwe concepten daarvan. Wie bijvoorbeeld drie Maria-verbeeldingen uit drie verschillende eeuwen bekijkt en vergelijkt, zal drie verschillende opvattingen over haar betekenis tegenkomen. Wie het werk van Anselm Kiefer en Marcus Lüpertz beschouwt, leert nieuwe invalshoeken voor de geschiedenis van Duitsland.

Beeldende kunst leert ons heel direct hoe een voorstelling ons soms kan troosten en soms kan uitdagen. Beeldende kunst leert ons net als godsdienst om ons te verzoenen met een gebroken werkelijkheid. Leert ons ook hoe we de emoties daarover tot expressie kunnen brengen op zo'n manier dat een ander zich daarin herkent en dat hem dat raakt. Door het contact met beeldende kunst doen studenten op een veelal indringende manier nieuwe ervaringen en inzichten op en leren ze hoe ze zelf kunnen streven naar bijzondere, minder vanzelfsprekende, vormen van communicatie. Ze leren een 'tweede taal' zoals Huub Oosterhuis en Herman Wiersinga dat noemden. Wiersinga schreef in *Op ooghoogte* (pag. 121 e.v.)¹³: 'Deze tijd vraagt om beeldende geloofstaal. [...] Het haast automatisch vertrouwen op de band tussen woord en waarheid mag aangetast zijn, maar de waardering voor andere taalvormen dan die van verslag en betoog neemt toe. Vergis ik mij niet, dan stijgen met name de papieren van de poëzie.' Zijn boek over geloofsverbeelding is ook na vijftien jaar nog zeer actueel en lezenswaardig.

Het gaat er dus niet om dat sommige theologen nu eenmaal graag kunst kijken of poëzie lezen en dat behendig in hun dagelijks werk weten in te vlechten, soms enigszins besmuikt uit angst te elitair bevonden te worden. Het gaat er ook niet om de theologische activiteiten aardig te versieren met een gedichtje hier en een plaatje daar. Beeldende kunst als illustratie bij een inzicht heeft mijns inziens weinig waarde en kan zelfs contraproductief werken. Het kunstwerk moet zelf als bron van kennis en inzicht gezien worden en daarop onderzocht en doorleefd. Het ware gebruik van de kunsten leidt tot een houding van de studenten en tot een verlangen om zelf deel uit te maken van scheppend en expressief handelen, schrijven, spreken. In een theologieopleiding moet de student niet maar voor een keertje, maar in een langer ontwikkelingsproces kunnen werken aan eigen expressie gerelateerd aan theologische en persoonlijke motieven, in beeld, taal, drama of muziek. Dit zou zijn weerslag

¹³ Herman Wiersinga, *Op ooghoogte*, Portret van een postmodern geloof, Meinema 2000

kunnen hebben op de manier waarop in meer ‘zakelijke’ vakken eindproducten, werkstukken en verslagen hun vorm krijgen. In plaats van schriftelijke reflecties en verantwoordingen valt te denken aan fotoverslagen, eigen beelden, magazines, theaterproductie, cabaret, een choreografie voor een Kyrië, een museumrondleiding. Nu komen dergelijke uitwerkingen wel voor, maar het is marginaal. Dit alles kan uiteraard in het grotere geheel van *bildung* als onderdeel van de studie gezien worden, maar dat valt buiten het doel van dit boekje.

Niet alleen de studenten (en met hen de docenten) leren van kunstwerken, maar de docenten leren daardoor ook hun studenten op een andere manier kennen, namelijk in hun gevoelsleven en hun levenskennis. De dialoog over het kunstwerk tussen docent en student(en) heeft zodoende een extra pedagogische waarde.

De theologen en de filosofen die in de interviews genoemd worden, zoals onder anderen Gadamer, Tillich, Levinas, Miles en theologen die op zoek gaan naar de zogenoemde *ordinary theology*, zijn mensen die grote waarde hechten aan het leven in grote betrokkenheid op de directe werkelijkheid. Zij laten in hun werk zien dat dat verbeelding vergt. Ik denk dat een theologieopleiding bij dergelijke mensen een extra fundament kan vinden voor het ‘studeren in verbeelding’. Onderlinge bespreking in het team van theologische inspiratiebronnen hieromtrent, in plaats van didactische scherpslijperijen, zou stimulerend kunnen werken. Gezamenlijke beschouwing van tentoonstellingen kan een andere manier zijn om elkaar te voeden in creatieve theologie.

Ook voor de praktische theologie kan dit van belang zijn want mijns inziens is het meeste van wat ik hierboven schreef direct of analoog van toepassing op het werk in school, kerk, zorginstelling of welke andere plek ook waar een theoloog zijn plaats heeft. Het lijkt me dan ook prachtig als ook stageopdrachten vanuit deze invalshoek van verbeelding geformuleerd worden of door de student zelf verzonnen.

Een opleiding die het basale van het hier beschrevene inzien, kan niet volstaan met het aanstellen van een of twee meer kunstzinnig gevormde docenten om dit aspect wat warm te houden. Nee, het is zo doorslaggevend dat het een algemeen aandachtspunt zou moeten zijn voor het hele curriculum, vergelijkbaar met iets als spiritualiteit, waarvan ook regelmatig de vraag gesteld wordt hoe dat in alle vakken terugkomt. Tijdgebrek kan daarbij geen argument zijn, het is immers een integraal onderdeel. Als zonlicht op een bosrand: de bomen veranderen er niet door maar de kijk erop wel!

Een processie in Malaga (2009)

Kunst in kerk, theologieopleiding en westerse samenleving

Slotessay

Wat zie je Jeremia? Ik zei: Ik zie een amandeltwijg. Daarop zei de Eeuwige tot mij: Je hebt goed gezien! (Jeremia 1)

De vraag waar het in dit boekje oorspronkelijk om draait, is welke rol beeldende kunst kan spelen in de theologieopleiding. Daarvoor hebben we in de voorgaande artikelen breed rondgezworven door begrippen als verbeelding, door Bijbelse kernwoorden en door persoonlijke biografische ontwikkelingen en heb ik al ingezoomd op de opleiding. Nu zal ik afsluitend nog uitvoeriger ingaan op de vraag welke plaats juist beeldende kunst verdient in de theologie an sich, op welke manier en waarom.

Er zijn vele redenen te noemen om je als theoloog in kunst te verdiepen. In bovenstaande interviews zien we dat alle drie docenten dat bevestigen. De een veel intenser dan de ander, maar niemand was er tegen. En ook als ik verder om mij heen kijk onder theologen zie ik alleen in heel orthodoxe kring weerstand tegen kunst, vooral tegen beeldende kunst. De gedachte is dan toch nog het beeldverbod uit de tien geboden, de tekst 'Het geloof is uit het gehoor' en de reformatische idee van Sola Scriptura, alleen door de Heilige Schrift komt een mens tot geloof. Daar is dus niets extra's voor nodig. Vandaar de kale witte kerken uit die tijd. (Met uitzondering van de mooie glas-in-loodramen en praalgraven.)

Kunst heeft vele functies, ook binnen de kerk of een godsdienst. Religieuze kunst is symboliserend, het kan een meditatief object zijn, of meer gericht op devotie of op verwondering of verstillend of eventueel ook vergetelheid (opgaand in een andere werkelijkheid) en troost, soms ook uitdagend. Dit ervaren we echter niet zomaar. We moeten er deels in ingeleid worden. Je kunt dit een aspect van de mystagogie noemen. Inleiding in de symboolwereld van het geloof, ja zelfs het geheim van het geloof - en uiteindelijk inwijding in het mysterie van de opstanding, hoe dat ook maar op te vatten is. Die inleiding en inwijding kan nog plaats vinden als je al de twintig gepasseerd bent, maar veel sterker zal het effect zijn als je reeds als kind in deze religieuze beeldwereld leert vertoeven. Daarbij spelen leermeesters, mannelijke en vrouwelijke, een belangrijke rol naast de directe religieuze rolmodellen, de ouders allereerst.

Kunst in de kerkgeschiedenis

Het volk Israël en het latere Jodendom is doorgaans uiterst terughoudend geweest met afbeeldingen. Het beeldverbod uit de tien geboden werd strikt opgevolgd en verschillende verhalen in het Oude Testament maken duidelijk hoe kwalijk het werd gevonden als er godenbeelden werden gemaakt en vereerd. Als 'heg om de wet' werd daarom bijna alle beeldende kunst vermeden. Dit zet zich aanvankelijk voort in het vroege, nog sterk joodse, christendom.

Beeldende kunst krijgt in de kerk pas langzamerhand een plaats en functie, als de kerk haar eigenlijke joodse achtergrond verliest en joden nauwelijks nog deel uitmaken van de ecclesia. Het begint in de derde eeuw na Christus vooral met grafkunst, als fresco's op de wanden van catacomben, gegraveerde symbolen op marmerstenen die de graven afsluiten

en wat later ook zeer luxe marmeren grafkisten, rijk van sculptuur, alles vanuit christelijke symboliek maar zwaar leunend op de al bestaande Romeinse beeldtaal en iconografie. Heel die grafcultuur is eigenlijk een voortzetting van de Romeinse cultuur. In later eeuwen blijft het begraven van doden in kerken een belangrijke zaak die steeds gepaard gaat met kleinere of soms uitzonderlijk grote grafmonumenten in schildering of sculptuur. Hoogtepunten daarvan zien we in de renaissance en de barok. Sommige kerken in Europa zijn beter te begrijpen als begraafplaats dan als ruimte voor liturgie. Bijzondere voorbeelden daarvan zijn de Frari-kerk in Venetië of de Dom van Keulen. Deze typische functie van kerkgebouwen valt de doorsneebezoeker niet direct op omdat de twintigste-eeuwse toerist meer met kunsthistorische ogen heeft leren kijken (en wordt rondgeleid!) dan met godsdienst-wetenschappelijke en liturgische ogen.

Een tweede functie voor kunst ontstond ook al in het vroege christendom, de illustratie van bijbelboeken in manuscripten en soms ook als fresco in het kerkgebouw, zoals we al in de derde eeuw zien in Dura-Europos in Syrië. Een paar eeuwen later wordt dit verduurzaamd in mozaïeken, zoals prachtig te zien is in de Santa Maria Maggiore in Rome. We moeten ons daarbij niet verkijken op de doelgroep die dit alles mocht of kon zien. Het zal vooral een zekere elite geweest. Kunst was in de tijd voor de boekdrukkunst in mindere mate een didactisch middel of een evangelisatiemiddel dan we wel eens denken. Zelfs de biblia pauperum uit de late middeleeuwen was niet voor de paupers maar voor de eenvoudiger priesters bedoeld, die meer arm waren wat hun opleiding betreft dan financieel.

Een derde functie van kunst was steeds meer de liturgische, waarbij Maria, de Zoon en de Vader en de heiligen een aandeel kregen in de devotie en soms een specifieke plek kregen in het geheel van de liturgische activiteit. In de orthodoxe kerken speelt dit extra sterk door de iconostase (beeldwand, wand vol iconen van heiligen etc.) die de ruimte van de priester geheel afscheidt van de ruimte voor de gelovigen.

Ruimtelijke beelden die het reliëfmatige overstijgen en, althans in principe, van vele kanten bekeken kunnen worden zien we eigenlijk pas in de late middeleeuwen ontstaan. De angst voor het afgodenbeeld is dan verdwenen. Wel gaan later de protestanten dit wel weer zo zien, maar uitsluitend in de kerk. In de gewone samenleving hadden ze geen bezwaar tegen kunst, ook niet tegen beelden. En op het orgel mocht best een beeld van David met zijn harp staan.

Het hoogtepunt van beeldende kunst in het kerkgebouw, niet per se naar kwaliteit maar zeker wel naar kwantiteit en uitbundigheid, zo niet losbandigheid, treffen we aan in de barok, waar de Rooms-Katholieke Kerk zich opstelt als één grote propagandamachine waarin geen overdaad werd geschuwd. Het christendom werd gepresenteerd als goddelijk theater. Letterlijk elk plekje van de eigenlijke kerkzaal werd gedecoreerd. Vele kerken in Rome, Venetië, Milaan en andere Italiaanse steden getuigen ervan en in hun spoor ook tal van kerken in andere taalgebieden. Het is opvallend dat in deze kerken de ruimtelijke en materiële illusie een grote rol speelt. Men genoot daar zelfs van. Het bevestigt het theatrale beeld dat wij van deze religieuze periode in de Rooms-Katholieke Kerk krijgen.

Het is wel enigszins te begrijpen dat er ook weerstand kwam tegen al die beelden. Dat had zich al voorgedaan in het eerste grote iconoclasme, mede onder invloed van de opkomende islam in het oosten van Europa, later zien we dat vooral in het calvinisme met een nieuwe beeldenstorm, maar ook enigermate in soberder vormen van rooms-katholicisme (zoals franciscaanse kloosters en de strenge barok). Het naspelen van de heilige verhalen, in het

bijzonder het lijden van Christus, was een bijzonder middel in de geloofsvorming, tenminste al in de late middeleeuwen, misschien wel al eerder. Dit is niet meer opgehouden. Ook in onze tijd kennen we *The Passion*, een groots spektakel over het lijdensverhaal, tamelijk letterlijk uitgebeeld, met popmusici en populaire acteurs, in het centrum van een Nederlandse stad, en uitgezonden op tv. In Zuid-Europa zien we de processies waarin verschillende Bijbelscènes in beeld zijn gebracht en zo rondgedragen op loodzware draagtafels. Het spreekt tot de geloofsverbeelding van de stoet processiegangers én tot die van de toeristen die zich vergapen aan het spektakel én aan de voor hen vreemde geloofsexpressie.

In de middeleeuwen kon zelfs een labyrint op de vloer in de kerk voldoende zijn om de voorstelling en beleving van navolging op Christus' lijdensweg op te roepen. Volkse geloofsverbeelding wordt nog steeds aangemoedigd of tenminste niet ontmoedigd bij verschillende heilige trappen, waarvan de bekendste misschien wel die in Rome is, vlakbij de San Giovanni in Lateranen. Verbeelding, geloofsverbeelding, is vaak 'intense identificatie met' of 'realistische inleving en voorstelling van'.

De kerk heeft zich van tijd tot tijd verzet tegen in haar ogen ongewenste verbeelding. (In het bijzonder in het concilie van Trente, met nauwgezette aanwijzingen voor kerkelijke kunst.) De religieuze verbeelding kan dus ook officieel aandachtsgebied van de kerk worden! Godsdiensten, niet alleen de christelijke, hebben altijd de neiging hun uitingsvormen te doen stollen, tot heilige vormen. Op een goed moment kan dan de vernieuwing van de verbeelding geremd worden. De kerk stelt normen en regels aan de verbeelding. Dit leidt tot spanning met vrije kunstenaars, die zich niet meer thuis voelen in dit klimaat en zich ongemakkelijk voelen als de situatie verandert en de kerk juist weer de vrije kunstenaar ruimte wil geven in de kerk.

Na de barok is het feitelijk gedaan met de voortrekkersrol van de kerk op het gebied van de kunst. De grote hoofdwerken uit de latere kunstgeschiedenis ontstaan niet meer als opdrachten vanuit de kerk of de kerkelijke sfeer. Opdrachten die de kerk wel geeft in de achttiende en negentiende eeuw leiden meestal tot obligaat werk. Als daarentegen grote kunstenaars Bijbelse onderwerpen uitwerken, doen ze dat als persoonlijke keuze, zoals in de twintigste eeuw Emil Nolde en Max Beckmann. Vaker zien we in de laatste eeuw kunstenaars de oude klassiek-kerkelijke onderwerpen zeer eigenzinnig naar hun eigen hand zetten, soms zelfs als kritiek op kerk of christendom.

Eigenlijk zijn sinds de verlichting kunst en kerk gescheiden wegen gegaan. De kunst wist zich vervolgens opzienbarender te vernieuwen dan de kerk, wat de kloof alleen maar groter maakte. Grofweg gezegd: kunstenaars waren mensen die als profeten kritisch in de samenleving stonden, de kerk was een plaats waar burgerlijkheid heerste. Een kunstenaar als Malevich verzuchtte letterlijk dat het helaas niet meer mogelijk was dat kunst, wetenschap en godsdienst samen konden gaan.

Vele kerken bezinnen zich sinds de Tweede Wereldoorlog op de vraag hoe kunst een nieuwe plek in de kerk kan krijgen, letterlijk in het kerkgebouw als verdieping van wat daar inhoudelijk gevierd en overdacht wordt, en ook breder vanuit de vraag hoe de kloof die ontstaan is tussen kunst en kerk weer enigszins overbrugd kan worden.

In de protestantse kerken van Nederland, allereerst in de Nederlands Hervormde Kerk, groeide na de Tweede Wereldoorlog een krachtige beweging voor een alliantie tussen kerk,

liturgie, kunst, architectuur en cultuur. Daarbij werd bijvoorbeeld niet alleen nagedacht over vernieuwde kerkbouwvisie maar zelfs ook over stedenbouw!

Kunst tussen theologie en filosofie

Het kerkelijk denken over kunst is historisch gestempeld door enerzijds de Bijbelse traditie en anderzijds de klassieke Griekse en Romeinse traditie. De Bijbel kenmerkt zich door afkeuring als het gaat om reële afbeeldingen maar is zelf toch uitermate beeldend, allereerst in de verhalende delen, maar ook in de visioenbeschrijvingen en engelenverschijningen zoals we die her en der aantreffen in Oude en Nieuwe Testament. Hoogtepunt van literaire verbeelding is zonder meer het boek Openbaring, waarin echter ruimschoots geput wordt uit allerlei delen van het Oude Testament. Niet voor niets is uiteindelijk dat boek het meest geïllustreerde Bijbelboek uit de christelijke kunstgeschiedenis.

In de Griekse wereld was beeldende kunst een algemeen geaccepteerd en gewaardeerd gegeven. Wel was voor Plato het kunstwerk slechts een slap aftreksel van de reële fysieke werkelijkheid en die werkelijkheid was nog maar een zeer beperkte en vergankelijke afspiegeling van de eeuwige onvergankelijke en volmaakte geestelijke werkelijkheid.

De kerk en de kunstenaars die voor haar werkten, wisten later Plato's opvatting over die transcendente werkelijkheid briljant te verenigen met toch zeer fysieke voorstellingen, op het vleeselijke af. Moderne kunstenaars als Mondriaan, Malevich, Barnett Newman en Rothko gingen verder en zochten in een concreet geschilderd maar toch niets meer afbeeldend vlak de verbeelding van het ware transcendente. Ook bij hen ging het om religieuze ervaringen, maar niet meer gebonden aan kerkelijke opvattingen en tradities.

In de beroemde dialoog *Symposion* laat Plato Socrates aan het woord die vertelt wat hij van de wijze vrouw Diotima leerde. *'Alle mensen, Sokrates, zijn in staat van zwangerschap, zowel lichamelijk als geestelijk, en wanneer zij op een bepaalde leeftijd zijn gekomen, begeert onze natuur voort te brengen. Voortbrengen in het lelijke kan zij niet, alleen in het schone. Iets goddelijks, iets onsterfelijks in het sterfelijk wezen is de bevruchting en het verwekken. Maar dit proces kan niet geschieden in het onharmonische. Het lelijke past zich niet aan bij al wat goddelijk is, maar het schone past zich daarbij aan. Dus is voor het ontstaan van een nieuw leven de schoonheid lotsgodin en geboortegodin. Wanneer daarom het zwangere iets schoons nadert, wordt het blijde en ontplooit zich in vreugde en bevrucht en verwekt. Maar nadert het iets lelijks, dan wordt het ontevreden en trekt zich verdrietig terug en wendt zich af en rolt zich op en bevrucht niet, maar houdt zijn zaad in en draagt het als een last. Daarom verkeert dat wat zwanger is en reeds rijpt, in grote opwinding in de nabijheid van het schone, omdat dit hem die het schone bezit, van grote weeën verlost.'*

Je zou het kunnen lezen als een filosofische variant van het boek Openbaring. Een verlangen naar harmonie en schoonheid beheerst de mens. Dit is ook wat later Immanuel Kant nog steeds als basis voor zijn *Kritiek van het oordeelsvermogen* en daarbinnen zijn *Kritiek van het esthetisch oordeelsvermogen* hanteert, en in zekere zin ligt het mijns inziens vervolgens ook ten grondslag aan heel zijn filosofie. De relatie van schoonheid en kunst werd tot aan de twintigste eeuw als vanzelfsprekend beschouwd, ook als er leed werd afgebeeld, wat uiteraard veelvuldig het geval was, in het bijzonder waar het de christelijke voorstellingen betreft. Pas in de twintigste eeuw, als de Europese samenleving geschokt is in het vertrouwen op de algemene humaniteit, raken de begrippen kunst en schoonheid hun vanzelfsprekende verbondenheid kwijt. Kunstenaars gaan het als hun taak zien te schokken, afschuw te wekken, de zwarte diepte van de menselijke ziel, en überhaupt het menselijk

tekort bloot te leggen. Kunstenaars die meer conventioneel de schoonheid blijven zoeken, worden op het tweede plan gezet.

Diotima leert Socrates vervolgens dat een mens aanvankelijk de schoonheid leert kennen 'in slechts één lichaam', maar dat het hem na verloop van tijd duidelijk moet worden dat zij in alle schone lichamen verscholen is. Ook zal hij steeds geestelijker die schoonheid gaan waarderen. *'Zo voelt hij zich gedrongen oog te krijgen voor het schone in de aspiraties en de wetten en in te zien dat al het schone met zichzelf verwant is.'* (Vert. M. Schwartz 1960) Deze lange keten van het particuliere naar het universele zien we bij Plato veelvuldig verwoord. Zowel in het affectieve als het cognitieve leren, doorgaans verbonden met elkaar, wordt schoonheid ervaren als basis en als doel.

Op dit hoge geestelijk niveau ging later Augustinus helemaal mee. In de lijn van Plato had hij een hoog besef van schoonheid maar was bepaald minder gecharmeerd van concrete beeldende kunst. Als we F. van der Meer volgen in zijn *Augustinus de zielzorger*, zien we dat hij in zijn verlangen om het heidendom te overwinnen, de sloop van tempels een prima zaak vond. Hij riep er zelfs toe op in zijn preken. Het doet me denken aan de tirannieke houding van de beweging Islamitische Staat die in 2015 de mooiste oude overblijfselen van de Assyrische cultuur kort en klein slaat, of opblaast. Augustinus' minachting voor de culturele waarde van deze beelden en zijn verzet tegen andersgelovigen ('heidenen'), is duidelijk ingegeven door een fanatiek christelijk geloof, dat overal de overhand zou moeten krijgen. Ons moderne begrip van religieuze verdraagzaamheid was hem vreemd. Toch is Augustinus literair een groot auteur geweest, streefde de kunst van de welsprekendheid in het bijzonder in zijn preken na, en zag God als Schoonheid bij uitstek.

Later schrijft Thomas van Aquino filosofisch over schoonheid. Kunst is allang geen probleem meer, ook niet in de kerk, en verdient een goede onderbouwing, niet alleen om didactische redenen maar om zichzelf als onderdeel van het religieuze leven en de doordinking van het goddelijke. Het goede en het schone worden door hem als onlosmakelijk van elkaar te zien. Hij ziet het als specifiek voor de mens tegenover de dieren, dat hij genoeg beleeft aan de schoonheid der dingen.

Erasmus staat in het verlengde van zowel deze christelijke lijn als die van Plato. Hij was zo verzot op Plato dat hij zelfs dialogen in zijn stijl schreef. Zo gaf hij in 1520 in deze dialoogvorm zijn *Liber antibarbarorum* (boek tegen de barbarij) uit. Daarin is hij al wandelend in gesprek met vrienden uit zijn eigen leven. De dialoog is lang niet zo spannend en geraffineerd als de socratische dialogen van Plato. Het is dan ook aanvankelijk één lang referaat geweest. In dit boek bespot Erasmus de mensen die menen dat een gelovige geen intellectuele ontwikkeling nodig heeft, en verder degenen die vinden dat scholing natuurlijk wel nodig is maar dat de kennis van de oudheid overbodig is en ten derde de mensen die al te veel met de oudheid dwepen, zonder er kritisch mee om te gaan. Erasmus is dan meer begaan met de literaire erfenis van de oudheid dan met de beeldende. Daarin verschilde hij dus duidelijk van de Italiaanse renaissance. Hij geloofde dat de studie van de klassieke letteren de mens tot een beter mens maakte. *'Wij vroegen ons af, en dat met de nodige verwondering, welke ramp de vruchtbare, bloeiende, en welig tierende gewassen van de allerfijnste beschaving had weggevaagd, welke gruwelijke en niets ontziende vloedgolf vrijwel de hele letterkunde van de oudheid, die eens op zo'n hoog peil stond, op schandelijke wijze had overspoeld. Hoe was het gekomen dat een reusachtige kloof ons scheidt van de antieke auteurs, zodat degenen die tegenwoordig het toppunt van geleerdheid hebben bereikt, enkelen uitgezonderd, nauwelijks bekwaam lijken om in het strijdperk van de*

literatuur aan te treden tegen vrouwtjes en schooljongens uit de Oudheid; dat de legeraanvoerders van nu zelfs geen inlijving verdienen onder de gewone troepen van weleer; dat wie vandaag de dag aan het roer staan van de wetenschap vroeger nog geen plaats hadden gevonden tussen het uitvaagsel?’ (Vertaling I. Bejczy p.36) Even verderop wordt dan geopperd dat dit veroorzaakt is door de ongeschooldheid van de apostelen. Misschien, oppert Erasmus, werd in de volgende eeuwen van het christendom duidelijk *‘dat een zuivere godsdienst en een volmaakte geleerdheid niet zo goed samengaan. Vroomheid berust op geloof, terwijl wetenschap naar argumenten zoekt en zaken in twijfel trekt.’* (p.38) Verderop maakt Erasmus zich dan druk over het onderwijs dat in handen is van handwerkslui en boerenkinkels. Wij zouden moeten bedenken, vindt hij, dat de wetenschap via de heidenen tot ons is gekomen volgens goddelijk plan, en haar daarom niet zouden mogen verachten. Geheel in de lijn van Thomas van Aquino stelt hij dan dat Christus voor zijn eigen werkzaamheid iets bewaard heeft wat we niet bij de heidenen kunnen verkrijgen, wat uiteraard slaat op de genade en vergeving die slechts door Christus verkregen kan worden volgens de Thomistische theologie.

Over beeldende kunst maakte Erasmus zich niet druk, het ging hem om een algemene cultuur van verfijnde smaak en besef van de beschavingstraditie. Het is denk ik goed mogelijk zijn invloed te zien in de wat dubbele iconografische lijn die we bijvoorbeeld in het Naderland van eind zestiende en dan de zeventiende eeuw zien in de gegoede kringen en de adel: enerzijds klassieke mythologie die steeds een of andere hogere morele gedachte symboliseerde en aan de andere kant vooral de Bijbelse ‘historiën’ waarbij de kunstenaars trachtten nieuwe onderwerpen uit de Bijbel te putten die nog niet tot de vaste canon van de christelijke iconografie behoorden en ook niet zo geassocieerd werden met de rooms-katholieke traditie. Met name verhalen uit het Oude Testament waren populair. Uiteraard stond dit ook in relatie tot de nieuwe interesse voor de Bijbel en de vernieuwde uitleg daarvan, door de protestanten. Na de zeventiende eeuw zien we hiervan vrijwel alleen nog uitlopers in de gedrukte bijbelillustraties (aanvankelijk als gravure) en nog later in kinderbijbels.

Na Erasmus gaat het denken over esthetica een eigen weg, gericht op de filosofische vraag wat schoonheid is, wat kunst is, en wat een goed oordeel daarover is. Christendom of religie spelen daarin geen rol. Sterker nog: bij Kant is een behoorlijk oordeel over kunst ontdaan van politieke of religieuze belangen. Het gaat nog slechts om de intrinsieke doelmatigheid van het kunstwerk als kunstwerk. Dit blijft in West-Europa tot op de huidige dag het doorslaggevende eerste criterium voor kunst.

Een interessante uitzondering op de gescheidenheid van kunst en kerk is mijns inziens de architect en monnik Dom Hans van der Laan geweest die een heel eigen theorie ontwikkelde waarin klassiek middeleeuwse filosofische theologie en eigentijdse vormgeving (architectuur, meubeldesign, kloosterkleding etc.) met elkaar verbonden werden tot een hoogst origineel denksysteem wat zowel voor de vormgeving als voor de liturgie doordacht werd en feitelijk ook als één geheel werd gezien, gericht op het beschouwen van God zelf.¹⁴ Hij zag een opklimming in de menselijke cultuur van het functionele naar het expressieve naar het monumentale. Merkwaardig genoeg, maar wellicht heel consequent, was beeldende kunst daarin niet essentieel. Het ervaren van de ruimtelijke verhoudingen van gebouwen en voorwerpen, ook de liturgische, en de constellatie daarvan in gebruik en betekenis was voor

¹⁴ Zie daarvoor mijn artikel op Internet http://www.academia.edu/10215992/Dom_Hans_van_der_Laan_en_de_dingen, geschreven voor de kenniskring ‘Kunst en Existentie’ van ArtEZ Kunstacademie locatie Zwolle in 2014.

hem meer dan voldoende om het goddelijke in onze werkelijkheid te ervaren. Bijzonder genoeg heeft hij met deze specifieke opvatting en de uitwerking ervan in relatief weinig gebouwen, vooral klooster- en kerkarchitectuur, een bijzondere plek in de geschiedenis van de ontwerpwereld verworven. Hoewel hij dit deed met het oog op de voortzetting van de rooms-katholieke traditie, was zijn eigenlijk ontwerpen toch volstrekt niet overgoten met een religieuze boodschap. Het religieuze zat voor hem in de vormtaal, die uiterst modern was. Daarom is zijn werk ook geheel te waarderen volgens Kants criteria. Dat verklaart zijn gewaardeerdheid in kunstkringen die van de kerk verder vaak helemaal niet gecharmeerd zijn.

Een belangrijke, nota bene Joodse filosoof die tot een theologisch-filosofische beschouwing over kunst kwam, was Franz Rosenzweig in zijn grote werk *Der Stern der Erlösung*. Hij schrijft vanuit de joodse geloofsdrieslag schepping, openbaring, verlossing. Onder elk van deze drie begrippen geeft hij ook aan de kunst aandacht. In de kunst en het esthetische ziet hij een aspect van de verlossing. Het is de beschouwer die het kunstwerk tot verlossing brengt. Een prachtige aanzet voor een opnieuw doordenken en definiëren van de plaats van kunst in het geheel van de menselijke relatie tot de wereld en tot God, vanuit systematisch-theologisch perspectief. Het zou een theologische en vervolgens kerkelijke taak kunnen zijn om aan schoonheid en kunst een thuis te bieden (term van Rosenzweig, p.284), wat zeggen wil, het een betekenis te verlenen in het grotere veld van allereerst de traditie van de kunstwerken en vervolgens de gehele menselijk activiteit, de cultuur.

Als christelijk theoloog-filosof was het in het bijzonder Tillich die stelde dat kunstwerken een onmiddellijke opening tot de ziel kunnen vinden. Wat later schreef Gadamer zijn fundamentele *Waarheid en methode*, waarvan met name het eerste deel van groot belang is voor de doordiening van de ervaring van kunst als onmiddellijke bron van waarheid. *'Im Erlebnis der Kunst ist eine Bedeutungsfülle gegenwärtig, die nicht diesem besonderen Inhalt oder Gegenstand allein zugehört, sondern die vielmehr das Sinn ganze des Lebens vertritt. Ein ästhetisches Erlebnis enthält immer die Erfahrung eines unendlichen Ganzen. Gerade weil es sich nicht mit anderen zur Einheit eines offenen Erfahrungsfortgangs zusammenschliesst, sondern das ganze unmittelbar repräsentiert, ist seine Bedeutung eine unendliche.'* (Wahrheit und Methode, p.76) Denkers als Gadamer, Rosenzweig en Tillich verdienen nog steeds en opnieuw bestudering juist op dit onderwerp. In dit essay kan ik er niet verder op ingaan.

In dit korte overzicht zien we opvattingen over kunst en schoonheid vaak hand in hand gaan en zijn ze niet steeds goed uit elkaar te houden. Pas in onze tijd gaan ze niet meer vanzelfsprekend samen. In *De mandarijnen* (pag.282) schrijft Simone de Beauvoir, bij monde van haar romanpersoon Lambert: *'Het schijnt me toch een interessante gedacht toe dat het kwaad noodzakelijk en onontbeerlijk is voor de kunst.'* Gedurende de hele kunstgeschiedenis, ook de christelijke, wordt uiteraard met grote regelmaat het kwaad getoond, meestal in overwonnen vorm; in de laatste eeuw echter wordt vaak het kwaad, ook als banaliteit, door kunstenaars onderzocht en voorgesteld.

Aandacht voor kunst in de huidige theologie

Kunst maakt bewust van het symbolische in ons denken en in het bijzonder van het symbolische in godsdienst. Godsdienst is ten diepste een symbolisch systeem. En dat geldt ook voor de Bijbel. De Bijbel is geen systeemboek, maar een groot web van symbolische verwijzingen waarmee de werkelijkheid geduid, geïnterpreteerd wordt.

Ik heb de indruk dat vele theologen op zijn minst de intuïtie hebben dat de kerk iets wezenlijks verloren heeft door zo weinig hand in hand te zijn gegaan met de kunst. Zelfs pausen hebben de laatste decennia bijeenkomsten met kunstenaars gehouden om deze relatie te verbeteren. Toch zie ik in theologieopleidingen in Nederland nog steeds geen vanzelfsprekend onderdeel 'Kunst en kerk' of 'Kunst en religie' in de curricula. Het blijft een randprogramma. Het verdiepend theologisch en filosofisch doordenken van de betekenis van kunst voor het godsdienstig leven blijft zeer ondermaats. We komen de aandacht ervoor nog het eerst tegen in de sfeer van de praktische theologie. Het gevaar bestaat dat studenten van de theologieopleidingen aan hun werk beginnen zonder gedegen onderbouwing van het belang om kunst als wezenlijk deel van het godsdienstig kerkelijk leven te zien. Zij zullen te weinig kunstbeschouwelijke ervaring hebben opgedaan, zowel filosofisch als praktisch in de wereld van de kunst.

De vraag is daarom wat we nodig hebben om dit tijt te keren en kunst weer op de kaart te zetten van de theologie. Ik gaf daarover al mijn visioen in de slotbeschouwing *Tussen mijn ogen en de wereld*, na de drie interviews. We hebben theologen nodig die begrijpen wat verbeelding is en welke rol kunst daarin speelt, theologen die ook enige kennis hebben van de kunsttraditie, zowel de kerkelijke als ook tenminste de moderne seculiere kunst. We hebben een hermeneutische houding nodig, die eigenlijk voortdurend actief is om kerk en cultuur met elkaar in relatie te zien en te brengen, wat betekent dat je eigenlijk steeds in alles op zoek bent naar het andere, de Ander, God, de oude kerkelijke en Bijbelse traditie. Au fond is dit een kunstzinnige houding, een houding van gevoeligheid en van verlangen om nieuwe verbanden te leggen en zo de gegeven werkelijkheid op te heffen tot een hoger geheel. Het gaat ook niet om een aardig verschijnsel waar de kerk en de kerkelijke activiteiten wat extra mee verlevendigd worden, maar om visie op de kerk of op christendom of om de Bijbelse boodschap zelf. Het scheppende en vernieuwende staat er steeds in centraal. Leven met visie en moed. Een kerk die zich inzet voor een transcendente manier van leven, gericht op het hogere bewustzijn van waar het leven om draait. Ik geloof dat via schoonheid, verbeelding en bepaalde uitingen van beeldende kunst, het algemene gevoel voor harmonie, ook in het hele leven, de samenleving, de omgang met anderen en de moraal wordt gevormd en gesterkt. En dat uiteindelijk schoonheid en God als eenheid kunnen worden ervaren. Verbeelding speelt daarin een bijzondere rol. Het is een gave van God die ook weer tot God terugleidt. God is het hoogste wat we ons verbeelden kunnen. Zonder verbeelding geen komend rijk van God.

Kunst maakt kritisch ten aanzien van de werkelijkheid maar ook ten aanzien van zichzelf. Die twee gaan vaak hand in hand. Zoals een theoloog tegelijk ook aan godsdienstkritiek kan doen (wat we al in de Bijbel zien) door te herbronnen en ook door kritiek van anderen op de godsdienst serieus te nemen, zo gebeurt dat ook in de kunst. Zo kan dan ook nog eens de kritische vraag gesteld worden welke beelden het instituut kerk zelf gebruikt. Wie er serieus mee omgaat, zal bepaald beeldgebruik door de kerk juist afwijzen als kitscherig of vervalsend of theologisch achterhaald of smakeloos en getuigend van weinig gevoel voor kwaliteit. Sowieso maakt kunst gevoelig voor kitsch. Hoe meer goede kunst je ziet en verwerkt hebt, hoe meer je oog zult hebben voor kitsch en cliché, ook als het om godsdienstige kunst gaat. Dit laat onverlet de pastorale of pedagogische vraag hoe een theoloog dan omgaat met zulke beelden als die voor het kerklid, de cliënt of de leerling van betekenis zijn.

Kunst als onderdeel van de theologiestudie

Natuurlijk is het mooi als er een speciale cursus of meerdere cursussen zouden zijn met verschillende invalshoeken op het gebied van de kunsten (beeldend, literair, muzikaal). Als expliciete aandacht voor kunst wenselijk geacht wordt, betekent dit dat er echt tijd vrijgemaakt moet worden in het curriculum voor een deel van de kunst- en cultuurgeschiedenis (tenminste de christelijke en de West-Europese), voor kennismaking met de meest moderne, actuele kunst, met ballet, film, fotografie, zoveel mogelijk in reële ontmoeting daarmee. Maar we kunnen ook veel diepgaander in de theologische disciplines zoeken naar de verbeelding en het verlangen en de creativiteit, die daarin verscholen ligt als het zaad in de akker. Geen pastoraat, geen hermeneutiek, geen verkondiging en zelfs geen catechese zonder verbeelding en symbolische taal. Verbeelding is meer dan kunst, maar zonder kunst verliest verbeelding wel heel veel aan concrete, direct waarneembare, fysiek ervaarbare vormgeving daarvan. De kern van theologie is verbeelding, zoals het in godsdienst om verbeelding gaat. Theologie is gericht op de verbeeldende mens, de verbeeldende kerk en de verbeeldende samenleving. Verbeelden, veranderen, leren en verlangen en het genieten daarvan, vormen samen één hecht geheel, ook wel geloof genoemd. Kunst is daarvan een persoonlijke uiting die gericht is op het delen daarin door velen.

Niet alleen christelijke kunst is voor de theologieopleiding belangrijk. Ook wereldse kunst is belangrijk omdat je je als theoloog altijd verhoudt tot de samenleving waarin je je bevindt. Vergelijk Paulus op de Areopagus - hij sluit aan bij de godenbeelden die hij daar ziet. Zo hebben al de eerste kerkvaders zich vertrouwd gemaakt, als zij dat al niet waren, met de antieke cultuur om er dan vervolgens op te kunnen reageren.

In onze geseculariseerde cultuur kun je aan kunstuitingen aflezen wat er leeft aan waarden en normen. Aandacht voor kunst maakt deel uit van de cultuuranalyse die een theoloog zal willen maken als zij/hij serieus van betekenis wil zijn voor die cultuur. Soms - het lijkt zelfs wel meestal zo te zijn - kunnen niet-christelijke kunstenaars indrukwekkender dan christelijke kunstenaars in beeld brengen wat er aan de hand is in onze tijd.

Door te oefenen met het leren begrijpen van kunst, welke dan ook, oefen je meteen in hermeneutiek. Hermeneutiek is steeds het vertalen en vertolken van iets wat niet meer één op één begrepen kan worden. De eerste verstaander ben je zelf, en daarna de anderen die jij deelgenoot maakt van wat je begrijpt of die jij een leerproces door laat maken, waarbij die ander soms zelfs tot een begrip komt waar je zelf nog niet opgekomen was. Hermeneutiek is een creatief (= scheppend) gebeuren, een vak ook waarin je ziet dat het steeds gaat om betekenisgeving in dialoog met elkaar.

Niet alleen westerse kunst is van belang. Ook kennis van kunst en architectuur uit de islam is tegenwoordig actueel, en ook die van het hindoeïsme en het boeddhisme. Dat geldt zeker voor wie godsdienstles gaat geven. Ook films en muziek uit die wereld kunnen dan belangrijk zijn. Maar ook de missionair en diaconaal werker heeft het nodig enige voeling te hebben met de culturen van andere godsdiensten. Een theoloog moet tegenwoordig wereldburger zijn.

Behalve verbeelding is ook gevoel voor schoonheid een belangrijk argument om de theoloog te scholen in de wereld van kunst, architectuur en vormgeving. Wil de kerk met de wereld communiceren en waardering oogsten, dan zal toch in ieder geval ook de manier waarop zij zich uiterlijk, visueel presenteert een belangrijke rol spelen. De schone klank, de fijnzinnig

ingerichte kerkelijke ruimte, de aantrekkelijke aankleding van het inloophuis, de mooi uitgevoerde website, de verrassende kunstwerken, de aandacht voor de omgeving van een kerkgebouw - dat alles wordt gevoed door kennis van de oude liefde die de kerk gehad heeft voor het schone.

Kunst geeft ook aan de theoloog verrijking van het persoonlijk leven. Je kunt er door genieten van de schoonheid van de werkelijkheid. Het kan je bevestigen in je beeld van de werkelijkheid of soms juist stevig op het verkeerde been zetten. Je kunt je verheugen in de bijzondere verbeelding van kunstenaars en daar een beetje deelgenoot van worden. Het kan je stimuleren om zelf ook met meer verbeelding iets met jouw eigen werkelijkheid te doen. Misschien ook wel enigszins beeldend. Wie van kunst gaat houden, gaat ook telkens weer verlangen naar vernieuwing ervan. Soms gaat de kunst verbinding krijgen met je geloofsbeleving en ook wel eens met je geloofsopvatting. Je kunt je bevestigd voelen in je geloof door een kunstwerk of het kunstwerk kan jou voor de vraag stellen hoe je er eigenlijk zelf over denkt. Kunstbeschouwing en zo mogelijk ook kunstzinnige activiteit opent de deur naar de affectieve bewustwording van de student. Dit vraagt dus om een hoge inzet in het theologieonderwijs op visualisatie en persoonlijke expressie. Het vraagt ook om veel onderlinge aandacht voor elkaars interpretatie van de werkelijkheid.

Alle drie geïnterviewde docenten zeiden: 'Van kijken naar kunst leer je perspectiefwisseling.' Een theologieopleiding beoogt de sensitiviteit van de aanstaande theoloog te bevorderen. Het gaat in een theologieopleiding niet alleen om kennis en inzicht en vaardigheden maar ook om een houding van gevoelige omgang met de ander en van verwondering over de ander en over de werkelijkheid.

Nog een motief is traditiebesef: aan de christelijke kunsttraditie zie je letterlijk hoe het geloof telkens weer andere vorm kreeg. Juist door de kennis daarvan kun je je bewust worden van het veranderlijke van geloof en van de uitdaging om daar zelf weer een steentje aan bij te dragen. Wie de traditie wil behouden, zal haar moeten veranderen. Veranderen lukt niet als je het oude volledig wilt behouden. *You can not eat the cake and have it.* Dat vereist moed en bereidheid tot creativiteit. Een film als *Jesus Christ Superstar* was een enorme doorbraak in het Jezusbeeld. Nu zijn we al weer veertig jaar verder en we zien dat die film sterk gestempeld werd door de popcultuur van de jaren zestig, de wereld van de Beatles. We zouden het nu alweer anders doen.

Kunst maakt bewust dat het persoonlijke ook altijd een kwestie van expressie is. Welke emoties worden in het kunstwerk eigenlijk uitgedrukt? Dan komen kunst en geloof heel dicht bij elkaar. Wanneer we bijvoorbeeld naar een kruisigingsvoorstelling kijken, zien we ook de lijdende mens, en Maria en Johannes onder het kruis zijn de medelijdende en rouwende en geschokte mens. De moderne mens die zich niet tot de kerk en haar boodschap aangetrokken voelt, staat nog wel met al zijn emoties in de traditionele thema's van de kerkelijke kunst. Daar ligt in wezen de uitdaging!

Literatuurlijst

- Achterberg, G. (1963). *Verzamelde gedichten*. Amsterdam, Nederland: Querido.
- Booij, H. (2015). Dom Hans van der Laan en de dingen.
http://www.academia.edu/10215992/Dom_Hans_van_der_Laan_en_de_dingen
- Botton, A. de. (2013). *Kunst als therapie*. Houten, Nederland: Phaidon / Terra Lannoo.
- Czikszentmihalyi, M. (1999). *Creativiteit*. Meppel, Nederland: Boom.
- Erasmus, D. (2001). *Het boek tegen de barbarij*. Nijmegen, Nederland: SUN.
- Gadamer, H.-G. (2014). *Waarheid en methode. Hoofdpijnen van een filosofische hermeneutiek*. Nijmegen, Nederland: Vantilt.
- Hesse, H. (1980). *Het kralenspel*. Amsterdam, Nederland: Bezige Bij. (oorspr. 1943)
- Kessels, J. (2012). *Spelen met ideeën. De kunst van het filosofisch gesprek*. Meppel, Nederland: Boom.
- Kopland, R. (2010). *Verzamelde gedichten. Gedichten 1966-2008*. Amsterdam, Nederland: Van Oorschot.
- Leeuwe, J. N. de. (2011). *Het geschenk van Jacob. Tractaat Zegenspreuken*. Vught, Nederland: Skandalon.
- Lutters, J. (2012). *In de schaduw van het kunstwerk. Art-based learning in de praktijk*. Antwerpen, België: Garant.
- Meer, V. van der. (2013, juli). Gedachten over de toekomst van de roman. *Liter* 70, 8-17.
- Mol, J. (1997). *Filosofen over het belang van kunst*. Budel, Nederland: Damon.
- Rosenzweig, F. (2000). *De ster van de verlossing*. Vught, Nederland: Skandalon.
- Riessen, R. van. (2013). *De ziel opnieuw. Over innerlijkheid, inspiratie en onderwijs*, Reeks Oratio. Amsterdam, Nederland: Sijbboleth.
- Weber, W. M. (2003). *Het wezen van de schoonheid. Een dwarsdoorsnede door de westerse filosofie..* Zoetermeer, Nederland: Klement.
- Wiersinga, H. (2003). *Op ooghoogte. Portret van een postmodern geloof*. Zoetermeer, Nederland: Meinema.

Bronvermelding

Afbeelding voorzijde: Fragment van de kathedraal in Monreale, Sicilië. Foto: H. Booij.

Afbeelding pagina 12: Noach en zijn zonen. Mozaïek in de narthex van de Basiliek van San Marco, Venetië. Foto: H. Booij.

Afbeelding pagina 12: *Christus op de koude steen*, ca. 1510, Museum Catharijneconvent, Utrecht. Gedownload op 4 september 2015 van https://nl.wikipedia.org/wiki/Christus_op_de_koude_steen

Afbeelding pagina 16: Eduard Groen. Foto: H. Booij.

Afbeelding pagina 21: Hans Holbein de Jonge, *De Gezanten*, 1533, olieverf, 210 x 207 cm, National Gallery, Londen. Gedownload op 18 augustus 2015 van https://en.wikipedia.org/wiki/The_Ambassadors_%28Holbein%29

Afbeelding pagina 23: Modern kruisbeeld in een kerk in Engeland. Foto: E. Groen.

Afbeelding pagina 26: Michelangelo, detail van *De schepping van Adam*, ca. 1511, een onderdeel van het fresco op het gewelf van de Sixtijnse Kapel in Vaticaanstad. Gedownload op 29 augustus van https://en.wikipedia.org/wiki/The_Creation_of_Adam

Afbeelding pagina 27: Rembrandt van Rijn, *De opgestane Heer verschijnt aan Maria Magdalena*, ca. 1638, pentekening, Rijksprentenkabinet, Rijksmuseum, Amsterdam. Gedownload op 29 augustus 2015 van <https://www.lucepedia.nl/dossieritem/16/christus-verschijnt-aan-maria-magdalena-door-rembrandt-van-rijn-1>

Afbeelding pagina 28: Waterkrachtcentrale in Heimbach, Duitsland. Gedownload op 29 augustus 2015 van https://de.wikipedia.org/wiki/Kraftwerk_Heimbach

Afbeelding pagina 31: Pablo Picasso, *Guernica*, 1937, olieverf, 349 x 776 cm, Museo Reina Sofia, Madrid. Gedownload op 30 augustus van https://en.wikipedia.org/wiki/Guernica_%28Picasso%29

Afbeelding pagina 36: Joke Bruinsma-De Beer. Foto: H. Booij.

Afbeelding pagina 40: Auguste Rodin, *Hurkende vrouw*, 1882, brons, 96 x 69 x 59 cm, Kröller-Müller Museum, Otterlo. Foto: H. Booij.

Afbeelding pagina 41: Joke Bruinsma-De Beer, *Geen titel*, 2006, lino, eigen collectie.

Afbeelding pagina 47: John Everett Millais, *Ophelia*, 1852, olieverf, 76 x 112 cm, Tate Collection, Londen. Gedownload op 30 augustus 2015 van https://nl.wikipedia.org/wiki/Ophelia_%28Millais%29

Afbeelding pagina 54: Jojanne Kemman. Foto: H. Booij

Afbeelding pagina 58 en afbeelding pagina 72: Studenten van de theologieopleiding van Windesheim bezoeken Museum de Fundatie in Zwolle. Foto's: Huib Zegwaart.

Afbeelding pagina 80: Een processie in Malaga, 2009. Foto: H. Booij.

WWW.WINDESHEIM.NL